Nagy Péter Tibor

Az egyháziak, az egyházak és az oktatás

A szöveg “Az egyháziak, az egyházak és az oktatás – nemzedékek vallásossága In: Évkönyv I(2006/1) Theológus és Lelkész Szak Vallástanár Szak, WJLF-Wesley János kiadó Bp,2006, Szerk.: Majsai Tamás, 153-194” kézirata

Egyházias és szekuláris körökben egyaránt sokat vitatott nézet hogy állnak az egyháziak, hogy áll az oktatás az iskolázottságban, az oktatásban.

A makrostatisztikai eszközökkel dolgozó szociológus a kisegyházakra nem tud figyelemmel lenni, azok kutatásához más módszerek szükségesek. Az alábbiakban tehát az un történelmi egyházak és az oktatás viszonyáról lesz szó.

Kizárólag empirikusan igazolható állításokat fogunk tenni, ezért az olvasó alaklmanként vélhetően sokallni fogja a számokat.

Az egyházak és az oktatás kapcsolatának kérdéskörében több logikailag jól elkülöníthető probléma nevezendő néven.

1. Amikor egyházak és az oktatás kapcsolatáról beszélünk az „egyház” nem pusztán – s nem elsősorban – az *intézményeket, a „papokat”, a „hierarchiát”* jelenti, hanem az egyháztagok, a *hívők összességét*. Ez teológusközegben nyilvánvaló, és nyilvánvalóan így gondolják a szavazatmaximalizálást kalkuláló politikai szakértők is. *(Stumpf 1994)* Mindinkább így használja a szót a vallásszociológia is. *(Tomka 1996)* Amikor pedig egy közvélemény-kutatás során a felnőtt magyar lakosságot reprezentáló megkérdezetteknek két definíció között kellett választaniuk, 55% gondolta úgy – vagy legalábbis gondolta úgy, hogy azt helyes mondania –, hogy az egyház a *hívek közössége*, s csak 16% azt, hogy *papok és püspökök uralma alatt álló szervezet*, s 29% foglalt el köztes, ill. bizonytalan álláspontot *(Gereben & Tomka 2000 29.p.)*. Az első és valószínűleg legfontosabb kérdés tehát az, hogy az „egyházakhoz tartozó” emberek viszonya, hozzáférése az oktatáshoz milyen.

2. A másik fontos kérdésünk az lehet, hogy az egyházak – s az egyháztagok – értékvilága mikor mennyiben jelenik meg az oktatás egészében: függetlenül tehát attól, hogy ki az iskola fenntartója, hogy ki szervezi az adott oktatási formát, a tanórát. E kérdéskörben a tananyag egyházaknak megfelelő vagy nem megfelelő volta csak igen nehézkesen empirizálható. A pedagógusok világnézeti beágyazottsága annál inkább.

3. Csak a harmadik kérdésünk lehet, hogy az egyházak, mint intézmények milyen formában jelennek meg *saját maguk által szervezett* hittanórákkal - esetleg más vallásos tevékenységgel - a nem egyházi oktatási intézményekben. Hogy milyen a hittanórák megint csak vizsgálhatatlan a mi módszerünkkel. Hogy mennyi az annál inkább.

4. A negyedik kérdés az egyházak, mint intézmények iskolaszervező tevékenysége, illetve a kormány és az önkormányzatok ezt támogató, illetve esetleg gátló lépései. Ez a probléma nyilvánvalóan két részre oszlik: egyrészt az egyházi iskolák indításának, önkormányzati intézmények „átalakulásának" speciális, az iskolaalapítási tilalom megszűnéséhez, illetve ingatlanrendezéshez kötődő kérdéseire, illetve azokra – az egész Európában élő - hosszú távú kérdésekre, hogy miképp alakul az állam és az egyházi iskolafenntartók viszonya, milyen lesz a magyar iskolarendszer „egyházi" jelzővel illethető alrendszere.

E négy igen különböző kérdésre e tanulmány keretében csak vázlatos választ tudunk adni, jelezzük azonban, hogy hamarosan elkészül e kérdéskör monografikus összefoglalása. Jelen tanulmányunkban több egymástól független kutatás adatbázisait, eredményeit használtuk fel:

1) 1992-es, 3000 fős Tárki adatbázis. 2) 1997-2000 s TÁRKI felvételek aggregációjából készített 50000-s adatbázis 3) Saját adatbázis az 1919 és 1939 között született budapesti népesség vallásosságáról és vallásos neveltetéséről. 4) Saját adatbázis az 1940 és 1959 között született budapesti népesség vallásosságáról és vallásos neveltetéséről. 5) 1993-as OI felvétel a vallásosság és az oktatással kapcsolatos kérdések összefüggéseiről. 6) Saját – készülő – adatbázis értelmiségi elitek vallásosságáról és vallásos neveltetéséről. 7) 2002-es OI felvétel a pedagógusképző intézmények végzős hallgatóiról. 8) 1995 óta készülő saját adatbázis iskolai hittan szervezéséről. 9) 2001-es OM statisztika alapú saját adatbázis az egyházi iskolákról. 10) 2001-es saját adatfelvétel egyházi iskolákról. 11) 2002-es OI-s felvétel az elsős egyetemisták/főiskolások körében. 12). Ezen adatbázisok komplex elemzése helyett belőlük vett *jelzéseket* tudunk itt nyújtani.

Az egyháziak és az oktatás a rendszerváltás óta

Az első – előzetes – kérdés természetesen az, hogy kik az *egyháztagok*, hogy „az egyházakhoz tartozást" hogyan definiáljuk. A „milyen felekezetbe jegyezték be Önt?" kérdésre adott válasz nyilvánvalóan nem a megkérdezett, hanem a *megkérdezett szüleinek* – ráadásul évtizedekkel ezelőtti – csoportidentitásáról tájékoztat, tehát figyelmen kívül hagyható. (Pontosabban: a katolikus, református, evangélikus, zsidó miliő a kultúra hajszálcsövein keresztül hat az iskolával, a tudománnyal és munkával kapcsolatos attitűdökre s az ebből következő eredményekre, de ez a „nem tudatos faktor" most nem tárgya elemzésünknek.) A „milyen vallású ön" kérdésre adott válasz már valamivel informatívabb, hiszen a legmarkánsabban szekularizálódott emberek itt már szüleik döntésétől eltérő választ *is* adhatnak, de még

mindig nagyon sok olyan válaszoló marad, aki tulajdonképpen csak azt mondja ezzel, hogy adminisztratíve nem lépett ki abból a felekezetből, mint amilyenbe annak idején bejegyezték. (Közismert, hogy - Ausztriával, Németországgal ellentétben - a pusztán a bejegyzettséghez kötődő felekezeti „tagság” Magyarországon semmilyen adófizetési kötelezettséggel nem jár, így a „kilépés” nálunk még a teljesen szekularizált, sőt ateista embereknél sem jellemző.)

Ahhoz, hogy szociológiailag értelmezhető „egyháztagság” fogalomhoz juthassunk, azokat az embereket kell megtalálnunk, akik számára valamilyen világnézeti vagy életmódbeli összefüggése is van a felekezettagságnak. (Glock & Stark vallásszociológiai alapdefiníciója is használja a konzekvencionális vallásosság kifejezést.) A magyar szociológiában széles körben elterjedt – Tomka Miklós, Tamás Pál és mások is alkalmazzák – a vallásos meggyőződésről tett - több fokozatot lehetővé tevő - kijelentés alapján történő kategorizálást. *(Tamás 1997)* Az „egyházam tanítását követően vallásos vagyok” kifejezést vállalók kimerítik ugyan a „szorosabb értelemben vett egyháztag” fogalmát, de e csoportban nagyon sok az idősebb, falusi és legfeljebb nyolc általános iskolai végzettséggel rendelkező ember. Ez azért „baj”, mert az egyháztagok iskolázási esélyeit, iskolázással kapcsolatos attitűdjeit elsősorban az iskolát közelmúltban befejezett fiatalok, illetve a gyermekeik iskolázásáról döntő középnemzedék körében mérhetjük elsősorban. Hogy őket is „befogja” vizsgálatunk, egy „tágabb értelemben vett vallásos” csoportot kellene azonosítanunk. Erre pedig a „magam módján vallásos vagyok” kifejezéssel önmagukat meghatározók csoportja nem alkalmas, hiszen ők a társadalom közel felét teszik ki, s szociológiai paramétereik, attitűdjeik szinte teljesen megegyeznek a magyar társadalom átlagával. (A felekezeti nyilatkozattal való kombinálás pedig az esetek jelentős százalékában vezet torzításokhoz – pl. katolikusnak bejegyzett, egyházával semmilyen kapcsolatot nem tartó, de okkultizmusban, vagy lélekvándorlásban a „maguk módján” hívő személyek e logika szerint „katolikus egyháztagként” kerülnének számításba.) Kovács András a skálás és a bináris (vallásos/nem vallásos) kijelentés kombinációja alapján ennek a feldolgozás fázisában megalkotott változatát dolgozta ki, az ő kategorizációja ezzel az egyházhoz való kötődés mozzanatát csökkenti a világnézeti önbesorolását növeli. *(Kovács 2000)*

A magunk számára lényegesen használhatóbbnak tartjuk (a néhány éve elhunyt kitűnő vallásszociológussal, Szántó Jánossal logikai egyetértésben), legalábbis a nagyegyházak esetében azt a módszert, mely az istentisztelet-járás gyakoriságának és a felekezetmegnevezésnek a kombinációjából kiindulva alkotja meg az egyháztagok és a nem egyháztagok csoportját. (Ha szükségét látjuk, itt is elkülöníthetjük a szűkebb értelemben vett egyháztagokat, akik hetente járnak templomba, és a tágabb értelemben vetteket, akik ennél ritkábban, de legalább ünnepeken eljárnak – illetve ez az önmagukról alkotott/mondott képük.) Azokat, akik még ünnepeken sem jártak templomba úgy tekintjük, olyan

kevés közük van az egyházakhoz, hogy a templomba nem járókkal összevonva a „nem egyháztag” csoportot hozhatjuk léte belőlük.

Az „Ifjúság 2000” vizsgálat eredményei szerint a „szélesebb értelemben vett egyháztagok” a 15–30 éves nemzedék 41%-át teszik ki, a szűkebb értelemben egyháztag csoport pedig 8%-át. *(Ifjúság 2001).* A Tárki-Omnibuszból készített adatbázis ezt az adatot megerősíti, s kiegészíti azzal, hogy a „szülők nemzedékében” mind a szélesebb, mind a szűkebb értelemben vett egyháztagok aránya néhány százalékkal alacsonyabb.

Az egyháztagok és az iskola viszonyát kétféleképpen mérhetjük: egyrészt azokkal a speciális felmérésekkel, melyek az iskolával kapcsolatos attitűdökre kérdeznek rá, másrészt az iskolázásban való részvétel, az iskolázottság adataival. Optimális esetben összehasonlíthatjuk a nyolcvanas évek végi és a 2000 körüli állapotot.

1 tábla Egyes iskolázottsági csoportokhoz tartozók aránya a szélesebb értelemben vett egyháztagok és nem egyháztagok között a legidősebbek körében

	1900 körül		1907 körül		1914 körül	
	Nem	igen	Nem	igen	Nem	igen
nem járt iskolába	7,3	7,1	4,4	3,9	1	1,4
kevesebb mint 8 ált.	46,3	35,7	71,6	57,3	58,9	50,1
8 általános	14,6	14,3	3,8	11,7	15,7	16,1
szakmunkás képzô	4,9	21,4	9,8	11,7	9	9,6
érettségi	17,1	7,1	3,3	4,9	9,2	9,4
fôiskolai diploma	2,4	7,1	3,8	4,9	2,9	6,5
egyetemi diploma	7,3	7,1	3,3	5,8	3,5	6,7
összesen	100	100	100	100	100	100
N	41	14	183	103	491	415
Legalább érettségizett	26,8	21,3	10,4	15,6	15,6	22,6
Felsőfokot végzett	9,7	14,2	7,1	10,7	6,4	13,2
Szekulárisok előnye a középiskolázottságot tekintve	5,5		-5,2		-7	
Szekulárisok előnye a felsőfokú	-4,5		-3,6		-6,8	

iskolázottságot tekintve						
Szekulárisok előnye az egyetemi végzettséget tekintve	0,2		-2,5		-3,2	
Szekulárisok aránya	74,5		64		54,2	

Az „1900 körüli” (a körül mindig azt jelenti, hogy +-3éves ciklusban született) csoport elemszáma kicsi, csak a teljesség kedvéért szerepel a táblában, az 1907 körül ill. 1914 körül született geberációknál azonban már következetesen érvényesül, hogy a szekulárisok iskolázottsági hátrányban vannak. Ez a korosztály 1949-ban már elég idős volt ahhoz, hogy tömegesen ne iskolázzák be. A felsőoktatási szektorok eredeti arányait jelzi, hogy több egyetemet, mint főiskolát végzett van a generációban.

2 tábla Egyes iskolázottsági csoportokhoz tartozók aránya a szélesebb értelemben vett egyháztagok és nem egyháztagok között a két háború között születettek körében

	1921 körül		1928 körül		1935 körül	
	Nem	igen	Nem	igen	Nem	igen
nem járt iskolába	1	0,6	0,7	0,4	0,9	0,5
kevesebb mint 8 ált.	51,2	51,1	31,1	35,3	17,9	18
8 általános	17,7	19,4	27,8	31,4	31,6	41,4
szakmunkás képzô	9,1	9,1	11,4	9,5	16,8	14,8
érettségi	13,2	11,6	15,9	13,3	18,1	16,1
fôiskolai diploma	4	4,6	6,8	5,5	8,2	5,5
egyetemi diploma	3,9	3,7	6,3	4,6	6,5	3,7
összesen	100	100	100	100	100	100
N	1468	1505	2410	2391	2772	2602
Legalább érettségizett	21,1	19,9	29	23,4	32,8	25,3
Felsőfokot végzett	7,9	8,3	13,1	10,1	14,7	9,2
Szekulárisok előnye a középiskolázottságot tekintve	1,2		5,6		7,5	
Szekulárisok előnye a felsőfokú	-0,4		3		5,5	

iskolázottságot tekintve						
Szekulárisok előnye az egyetemi végzettséget tekintve	0,2		1,7		2,8	
Szekulárisok aránya	49,4		50,2		51,6	

A két háború között született nemzedék részben elég fiatal ahhoz, hogy 1949 után pótlólagosan beiskolázzák, részben pedig valóban az ötvenes években éri el a magasabb iskolákat. E generációban az idők előrehaladtával a szekuláris csoport egyre növekvő iskolázottsági fölénybe kerül.

3 tábla Egyes iskolázottsági csoportokhoz tartozók aránya a szélesebb értelemben vett egyháztagok és nem egyháztagok között a háború alatt és után születettek körében

	1942 körül		1949 körül		1956 körül	
	Nem	igen	Nem	igen	Nem	igen
nem járt iskolába	0,5	0,5	0,4	0,4	0,3	0,3
kevesebb mint 8 ált.	6,3	5,4	2,4	2,4	2,1	2,1
8 általános	28,3	37,2	22,8	25	20,3	20,4
szakmunkás képzô	23	20,9	27,6	28,2	30,4	30,5
érettségi	24,9	20,9	30,5	27,8	31,5	30,3
fôiskolai diploma	10,3	9,2	10,9	9,9	10,3	11
egyetemi diploma	6,7	5,9	5,4	6,2	5,1	5,6
összesen	100	100	100	100	100	100
N	3322	2494	3939	2453	4349	2390
Legalább érettségizett	41,9	36	46,8	43,9	46,9	46,9
Felsőfokot végzett	17	15,1	16,3	16,1	15,4	16,6
Szekulárisok előnye a középiskolázottságot tekintve	5,9		2,9		0	
Szekulárisok előnye a	1,9		0,2		-1,2	

felsőfokú iskolázottságot tekintve						
Szekulárisok előnye az egyetemi végzettséget tekintve	0,8		-0,8		-0,5	
Szekulárisok aránya	57,1		61,6		64,5	

A háború alatt és után született nemzedékeknél a szekulárisok iskolázottsági előnye előbb az egyetemi, majd a felsőfokú végül a középiskolai csoportban tűnik el, sőt a hatvanas évek végén egyetemre lépő nemzedéknél a szekuláris csoport hátrányba kerül. A szekulárisok középiskolázottsági előnyének megszűnésében feltehetően a középiskolázott (s a férfiaknál hagyományosabban vallásosabb) nők növekvő aránya, illetve a tömegesedés, azaz a vallásosabb közegből érkező vidéki fiatalok aránynövekedése játszhatott szerepet. A felsőfok azonban nem tömegesedik, itt tehát leginkább az lehet a magyarázat, hogy a származási kvótarendszer eltűnésével a régi, kulturáját, s vallásos kulturáját is őrző középosztály ismét erősebben jelent meg felsőfokú oktatásban. Ez a nemzedék azonban már egyértelműen vagy 10 %-ponttal magasabb, mint az előző nemzedékekben.

4 tábla Egyes iskolázottsági csoportokhoz tartozók aránya a szélesebb értelemben vett egyháztagok és nem egyháztagok között a Kádár korszakban születettek körében

	1963 körül		1970 körül		1977 körül	
	Nem	igen	Nem	igen	Nem	igen
nem járt iskolába	0,2	0,1	0,2	0,1	0	0,1
kevesebb mint 8 ált.	2	1,3	1,8	1,1	2	0,9
8 általános	17,2	14,4	17,8	15,1	18,6	12,6
szakmunkás képzô	32,1	31,8	32,7	31,7	31,5	28,4
érettségi	31,1	33,8	32,5	33,3	42	49,7
fôiskolai diploma	12,7	12,8	10,3	13,7	4,8	6,9
egyetemi diploma	4,6	5,8	4,7	5,1	1,1	1,5
összesen	100	100	100	100	100	100
N	3313	1780	3484	1859	3662	1787
Legalább érettségizett	48,4	52,4	47,5	52,1	47,9	58,1
Felsőfokot	1	1	1	1	5,	8,

végzett	7,3	8,6	5	8,8	9	4
Szekulárisok előnye a középiskolázottságot tekintve	-4,6		-10,2			
Szekulárisok előnye a felsőfokú iskolázottságot tekintve	-1,3		-3,8		-2,5	
Szekulárisok előnye az egyetemi végzettséget tekintve	-1,2		-0,4		-0,4	
Szekulárisok aránya	65,1		65,2		67,2	

Az adatfelvételek időpontjában az 1977 körül - 1974 és 1980 között - született korcsoport fiatalabb része még nem végezhetett főiskolát, egyetemet. De a trend így is világos: a hatvanas és hetvenes években megszülető nemzedékben a szekulárisok hátránya most már a középiskolázott csoportban is egyértelmű és növekvő.

5-6 tábla Egyes iskolázottsági csoportokhoz tartozók aránya a szélesebb értelemben vett egyháztagok és nem egyháztagok között a legfiatalabbak körében és a teljes népességben

	1981 és 1982		*Összesen*	
	Nem	igen	*Nem*	*igen*
nem járt iskolába	0	0	*0,40*	*0,40*
kevesebb mint 8 ált.	2,7	0,7	*10,20*	*13,30*
8 általános	41	35,2	*22,20*	*25,30*
szakmunkásképzô	22,7	22,1	*25,30*	*22,30*
érettségi	33,6	42,1	*28,00*	*25,40*
fôiskolai diploma	0	0	*8,90*	*8,60*
egyetemi diploma	0	0	*4,80*	*4,80*
összesen	100	100	*100,00*	*100,00*
N	256	145	*29690*	*19938*
Legalább érettségizett	33,6	42,1	*41,7*	*38,8*
Felsőfokot végzett	0	0	*13,7*	*13,4*
Szekulárisok előnye a középiskolázottságot tekintve	-8,5		*2,9*	
Szekulárisok előnye a felsőfokú iskolázottságot	0		*0,3*	

tekintve				
Szekulárisok előnye az egyetemi végzettséget tekintve	0		*0*	
Szekulárisok aránya	63,8		*59,8*	

Az adatfelvételek időpontjában az 1981-ben és 1982-ben született korcsoport fiatalabb része még középiskolás volt. Nem is annyira a szekuláris emberek középiskolázottsági hátránya érdekes tehát, inkább az, hogy ezek az utolsó évek megerősítik az előző csoportokban is növekvő tendenciát, azt hogy a társadalom *alján* a nyolc *általános iskolát sem* végzettek között növekszik a szekulárisok súlya. Míg az öregeknél a nyolc középiskolát sem végzettek a vallás által jobban érintett hagyományos paraszti lakosságból kerültek ki, addig a fiatalabbaknál a városi és falusi társadalom peremén élők, cigányok stb. kerülnek ebbe a csoportba.

Összességében megállapíthatjuk, az a makroadat, hogy a magyar társadalomban a szekulárisok némi középiskolázottsági fölényben vannak, tulajdonképpen egyedül a középnemzedéknek tudható be. S ha a középiskolázottságot kettébontanánk szakközépiskolai és gimnáziumi végzettségre, nyomban kitűnne az is, hogy a középiskolázottságon belül a fiúkat jellemző, sok tekintetben szakmunkásképzéshez hasonlítható szakközépiskolai végzettség jár jobban együtt a szekularizációval. Felsőfokon viszont a teljes népességben sincs már a szekuláris csoportnak előnye.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a vallásosak/egyháztagok iskolázási hátránya megszűnt: *ez azonban alapvetően az ideológiailag elkötelezett pártállam fokozatos – bizonyos értelemben több évtizedes - felbomlásának és nem a kilencvenes évek iskolaalapításainak vagy egyházi egyetemalapításainak tudható be.*

A szekuláris/nem szekuláris ellentétpár fenti módon akár önkényesnek is nevezhető lenne, s végképp nem informál az egyházakhoz szorosabban kötődők arányáról. Ráadásul a „templomjárás” mégiscsak közvetett indikátor. A vallásossági öndefiníció szerint különböző léteznek. Mindenféle méréslélektani okoknál fogva bizonytalan hogy egy ilyen „lelki” kérdésben egy skálán hova helyezi valaki önmagát. Viszonylag egyértelmű ugyanakkor a két végpont: azoké, akik az egyház tanítását követően vallásosnak mondják magukat és azoké, akik kifejezetten kejelentik, hogy nem vallásosak.

7. tábla: Az egyház tanítását követem és a nem vagyok vallásos öndefiniciójú csoportok a legidősebbek között

	eg yházias	nem vallásos	eg yházias	nem vallásos	eg yházias	nem vallásos
	1900 körül		1907 körül		1914 körül	
nem járt iskolába	6,1	0	4,1	0	1,2	1,4

kevesebb mint 8 ált.	48,5	25	67,6	33,3	60,7	30,1
8 általános	15,2	0	6,9	23,8	12,8	19,2
szakmun kásképzô	6,1	0	8,3	23,8	8,1	12,3
érettségi	12,1	50	4,1	4,8	7,1	17,8
fôiskolai diploma	6,1	0	5,5	14,3	5,2	4,1
egyetemi diploma	6,1	25	3,4	0	5	15,1
	100	100	100	100	100	100
Total	33	4	145	21	422	73
Érettségizettek aránya	24,3	75	13	19,1	17,3	37
Felsőfok aránya	12,2	25	8,9	14,3	10,2	19,2
a két alcsoport aránya	60	7,3	50,7	7,3	46,5	8

A legidősebb generációkban a kis számok ellenére elég jól érzékelhető, hogy a népesség felére kiterjedő egyházias csoport iskolázatlanabb, mint az igen szűk – a népesség 7-8 %át kitevő önmagát ateistának nevező csoport. E korban születettek között még negyven százalék körül marad azok aránya akik a két jól definiálható tömb közé helyezik magukat.

8. tábla: Az egyház tanítását követem és a nem vagyok vallásos öndefiniciójú csoportok a két háború között született nemzedékben

	egyházias	nem vallásos	egyházias	nem vallásos	egyházias	nem vallásos
	1921 körül		1928 körül		1935 körül	
nem járt iskolába	0,8	0,3	0,6	0,6	0,4	0,5
kevesebb mint 8 ált.	59,3	31,8	42,8	17,4	20,9	10
8 általános	17,7	17	30,1	25,2	45	24,5
szakmun kásképzô	6,5	10,9	7,4	12,4	10,5	18,5
érettségi	8,9	22,2	10,5	22,7	15,1	21,6
fôiskolai diploma	3,7	9	4,9	9,5	4,8	12,6
egyetemi diploma	3,1	8,7	3,7	12,1	3,4	12,3
	100	100	100	100	100	100
Total	1127	311	1355	717	1092	921

Érettségizettek aránya	15,7	39,9	19,1	44,3	23,3	46,5
Felsőfok aránya	6,8	17,7	8,6	21,6	8,2	24,9
a két alcsoport aránya	37,9	10,5	28,2	14,9	20,3	17,1

A két háború között született korosztályoknál az egyyháziasak aránya folyamatosan csökken, tehát már annál a generációnál egyharmad alá esik, amelyik gyerekkorában kötelező hittanoktatásra járt. Ha nem is olyan mértékben, ahogy az egyházias csoport csökken, az ateista csoport is nő.(Az itt nszámszerűen nem mutatott köztes kategória is növekszik tehát, míg a Horthy kor elején születettek között az emberek fele , a végén születettek között már több, mint hatvan százaléka van köztes állapotban.

9. tábla: Az egyház tanítását követem és a nem vagyok vallásos öndefiniciójú csoportok a világháború alatt és után születettek között

	egyházias	nem vallásos	egyházias	nem vallásos	egyházias	nem vallásos
	1942 körül		1949 körül		1956 körül	
nem járt iskolába	0,9	0,2	1	0,4	0,4	0,3
kevesebb mint 8 ált.	7,9	4	2,3	1,6	2,2	1,5
8 általános	41,2	21	29,4	15	21,8	15,7
szakmunkás képzô	14,9	22	19,9	24,9	23,8	26,3
érettségi	18,8	27,6	27,3	35,9	30,3	34,8
fôiskolai diploma	9,8	14,3	11,6	14,2	13,2	13,6
egyetemi diploma	6,4	10,8	8,5	18,1	8,4	7,8
	100	100	100	100	100	100
Total	776	1278	612	1826	501	2102
Érettségizettek aránya	35	52,7	47,4	58,2	51,9	56,2
Felsőfok aránya	16,2	25,1	20,1	22,3	21,6	21,4
a két alcsoport aránya	13,3	22	9,6	28,6	7,4	31,2

Lényegében a fenti folyamat a háború alatt és után, az immár nem vallásosan szocializált nemzedékben. Abban a korosztályban, amely már teljes egészében kötelező iskolai hittan nélkül nőtt fel az egyház tanítását követők aránya 10 % pont alá esik, a köztes kategória következetesen 60 % felett marad. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy a két csoport között az iskolázottsági olló már ekkor, azaz a hatvanas évek közepén középiskolába lépési korban érőknél csökkenni kezd. Sőt a hetvenes évek közepén felsőfok kapujába ért nemzedéket tekintve e különbségek már el is tűnnek. Úgy tűnik tehát, hogy nemcsak a templomjárásból meghatározható szélesebb vallásos, hanem az egyházkövetőnek definiált kisebb csoport sem volt kimutatható hátrányban a konszolidált Kádár rendszer idején.

10. tábla: Az egyház tanítását követem és a nem vagyok vallásos öndefiniciójú csoportok a konszolidációs nemzedékekben

	egyházias	nem vallásos	egyházias	nem vallásos	egyházias	nem vallásos
	1963 körül		1970 körül		1977 körül	
nem járt iskolába	0	0,1	0,3	0,2	0	0,1
kevesebb mint 8 ált.	1,7	1,8	1,6	1,1	0,8	1,7
8 általános	18,1	13,6	13,6	16,5	11,4	16,7
szakmunkás képzô	24,8	30,4	22,3	29,9	20,2	30,4
érettségi	33,1	32,5	36,7	34,2	56,8	44,2
fôiskolai diploma	15,6	15,8	17,8	12,2	7,7	5,7
egyetemi diploma	6,7	5,8	7,6	5,9	3,2	1,2
	100	100	100	100	100	100
Total	359	1644	381	1694	377	1960
Érettségizettek aránya	55,4	54,1	62,1	52,3	67,7	51,1
Felsőfok aránya	22,3	21,6	25,4	18,1	10,9	6,9
a két alcsoport aránya	7	32,3	7,1	31,7	6,9	36

A folytatás talán már nem is meglepő: a nyolcvanas években érettségizők között az arány valóban megfordul. Úgy, hogy az egymást követő kohorszokban az egyháziasak iskolázottsága folyamatosan nő, a kifejezetten nem vallásosak körében pedig kifejezetten csökken. Azaz, másfelől fogalmazva az egyházkövető népesség aránya ugyan csökken, de a markáns ateizmust az új iskolázott nemzedék mind kevésbé vállalja fel.

Az a makroszociológiai adat, hogyy a társadalom egyhetedét kitevő egyházias tömbnek mindössze harmada, ezzel szemben a vállaltan egyházias tömbnek több mint fele legalább érettségizett, s hogy míg az előbbinek 1, addig az utóbbinak 19 % a tartozik a felsőfokot végzett tömbhöz, olyan különbségeket takar, mely a középnemzedékre és az idősebbekre jellemző. A fiatalabbaknál nem vallásoso csoport kifejezetten hátrányba kerül.

Mi lehet tehát annak a sokak által megélt társadalmi érzékelésnek az alapja, hogy a vallásos, illetve egyházuk tanítása szerint vallásos emberek iskolázottsági hátrányban vannak? Valószínűleg az az érzékelés, hogy egy adott társadalmi csoporton belül rendkívül lecsökkent az egyház tanítása szeritn vallásos emberek aránya, viszont megnőtt az ateizmusukat felvállalóké. Pl 100 jelenleg 40 körül járó egyetemet végzett között nem kevesebb, mint 19 mondja magát ateistának, viszont mindössze 5 mondja magát egyháza tanítását követőnek. Az „egyetemet végzettek” különösen pedig az egy – egy foglalkozáshoz tartozók jól látható és érzékelhető társadalmi csoport – aki abban kisebbségben van, az arra következtet, valaki hátrányba szorította, s nem „méricskéli”, hogy a világnézeti csoport valós méretei után mekkora arány „várható”.

Egyébként arra is tehetünk egy kisérletet, hogy legalább a nagyobb értelmiségi csoportokat vallásosság szerint – tágabb értelemben vett vallásosság szerint – sorba rakjuk.

Némileg a 60 %-os szekularizációs átlagnál gyengébb szekularizációt mutatnak (42 és 55 % közötti értékkel) a (közismerten jellegzetesen többedik generációs) építészmérnökök, a vegyészmérnökök és a (falusi háttérrel inkább rendelkező) mezőgazdasági mérnökök. Az egészségügyii egységeket vezetők, az általános orvosok, a szakorvosok, sőt az állatorvosok is. Az iskolaigazgatóknak is éppen fele szakularizált. Az egyházi alkalmazottakon kívül, ahol ez természetesen 0 % egyetlen olyan nagyobb értelmiségi foglalkozás sincs, melyet a szekularizáció legalább kétötöd részben ne jellemezne.

Az átlagos tehát 55 és 65 % közötti mezőben a csoportot domináló középiskolai és felsőfokú intézetben dolgozó tanárokat találjuk, sőt azokat az általános iskolai tanárokat is akik egyetemi végzettséggel rendelkeznek. Ide tartoznak az ügyvédek, közgazdászok, gyógyszerészek, ipari egység vezetők, egyéb mérnökök, gépészmérnökök is.

Az átlagbál szekularizáltabb, 65% fölötti arányt mutatnak a vezető kereskedelmi, szállítási szakemberek egységvezetők. (A kereskedelemben szállítmányozásban a hagyományosan szekularizáltabb budapesti polgárság vélhetően erősebb foglalkozás áthagyományozási ill. mintaadó tulajdonságokkal bír.) Magasan szekularizáltak a jogászok, vezető államigazgatási tisztviselők. Szekularizáltak a feltehetően szakmunkáshátténrrel rendelkező közvetlen ipari termelésirányító – már akiknek ezek közül egyetemi diplomája van.

80 %-os illetve afeletti értékkel rendelkeznek az ügyészek és két kulturális csoporthoz tartozók: az újságírók és az oktatási kisszervezetek vezetői magyarán a magániskolavezetőkm s a fegyveres testületek egyetemi diplomával rendelkező csoportja. Egyetlen csoportban a fiatal értelmiségiekből álló informatikusok körében 100 % a szekularizáltak aránya.

E csoportok ugyan igen kis létszámúak, de sorrendjük mégsem tűnik véletlennek. A hagyományos ipari munkásságból töltekező értelmiségi csoportok, az évtizedek óta hagyományosan szekularizáltabb tercier szféra és az erősebb hatalmi mozzanattal bíró értelmiségi szakmák húznak a szekularizált, a jellegzetesen többedik generációs keresztény-középosztálybeli háttérre visszatekintők (legnagyobb részük orvos) húznak a vallásosabb oldal felé. Az értelmiségi professziók legnagyobb része középen helyezkedik el. A középiskolai tanárság az egyetemet végzetteknek mintegy tizedét téve ki, pontosan ugyanolyan mértékben szekularizált, mint az átlag.

Az értelmiségi csoportok „egymás-érzékeléséből” is megmagyarázható a vallásosok háttérbe szorítottsági érzése: úgy vélhetik, hogy a magas presztizzsel rendelkező pozíciók közül azok „maradtak” nekik, amelyekben gyenge a hatalmi mozzanat.

Ezek a csoportok ahhoz végképp nagyon kicsik, hogy a csoporton belüli generációs elmozdulást érzékelni tudjuk.

Visszatérve az általános iskolázottsági kérdésekre: a hátrány kilencvenes évek elejére befejezettnek mondható megszűnését az is mutatja, hogy míg – ahogy ez pl. a Tárki vizsgálatból kiderül – a Kádár-korszak bármely évtizedében egyetemet/főiskolát végzettek között 10% alatt marad az egyház tanítását követően vallásosak aránya, addig Kovács András - 1992 decemberi, a magyar egyetemistákra és főiskolásokra vonatkozó - felvétele szerint a megkérdezettek 13%-a mondotta magát az egyház tanítását követően vallásosnak *(Kovács 2000).*

A jelenlegi egyetemi/főiskolai hallgatóságról is van némi adatunk. (A kérdések itt már a templomjárás gyakoriságára vonatkoznak, így azt részletesen közöljük.) E kutatásban csak azoknak tették fel a templomjárási gyakoriságra vonatkozó kérdést, akik kifejezetten valamely felekezethez tartozónak mondották magukat, így a 2581 fős minta istentisztelet-járási gyakoriságáról feltehetően a szekuláris oldal

felé húzó táblával rendelkezünk – ami vallásosság-szociológiailag talán problematikus, de jelen témánk szempontjából nem az.

11. tábla

Templomjárási gyakoriság a 2001/2002-es tanévben első éves egyetemisták/főiskolások körében (n = 2581)

Legalább hetente	7,4
Havonta többször	7,5
Többször egy évben	16,1
Egyszer egy évben	6,0
Ritkábban	6,8
Soha	2,4
Felekezethez nem tartozónak mondja magát, ezért nem kérdezték	52,9
Nincs válasz	0,9

Forrás: OI, 2002/2

Eddigi „egyháztagsági” (szélesebb értelemben vett vallásossági) definíciónkat – legalább ünnepeken templomjáró – használva az egyetemista/főiskolás népesség mintegy 31%-a egyháztagnak tekinthető. (Ez lényegesen alacsonyabb, mint a Tárki által mért 37 %-os adat. Ugyanakkor két technikai ok miatt is úgy vélhetjük, hogy a két szám egy-két százalékkal azért közelebb van egymáshoz, mint első pillantásra tűnik: az egyik, hogy amikor – mint az utóbbi kérdőívnél – az évenkéntinél ritkább templomjárás is fel van kínálva, tehát az item sor hosszabb, a nem teljesen szekularizálódott megkérdezettek hajlamosak magukat inkább az évenkénti, mint az évenként néhányszori kategóriába sorolni, másrészt pedig az, hogy a Tárki a kérdést az önmagukat felekezetbe nem sorolóknak is feltette, tehát elvileg lehet olyan csoport, aki mindenféle felekezeti elköteleződés nélkül, mondjuk vallásos házastársa kedvéért jár ünnepeken templomba.)

Fontos leszögezni ugyanakkor, hogy a szélesebb értelemben vett egyháztagok arányos részvételével szemben e minta tanúbizonysága szerint az egyházias/hetente járó csoport az egyetemista/főiskolás népességben alacsonyabb, mint a korcsoport átlagában.

Másik felmérésünk is van a jelenlegi állapotról: a tanár- és tanítóképző intézmények utolsó évfolyamán a helyzet a következő:

12. tábla

Templomjárási gyakoriság a tanár- és tanítóképzéssel foglalkozó egyetemek és főiskolák végzős hallgatósága körében (a világi felsőoktatási intézményekre külön is megvizsgálva)

	Egyetemek	Főiskolák	Világi egyetemek	Világi főiskolák
legalább hetente	12,4	9,3	10,5	10,0
havonta többször	8,2	6,2	7,5	5,7
többször egy évben	15,4	19,8	15,2	19,2
egyszer egy évben	10,4	12,4	10,3	13,0
Ritkábban	17,4	21,3	18,8	20,4
Soha	32,2	27,6	33,4	28,2
NT/NV	4,0	3,3	4,3	3,6
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Abszolút szám	547	450	494	422
Egyetemisták aránya	54,9		53,9	

Forrás: OI, 2002/1

Előzőekben kialakított kategóriarendszerünk értelmében tehát a bölcsész és természettudományi szakokra járó egyetemisták 36, a tanárképzésbe járó főiskolások 35%-a tekinthető egyháztagnak. Jogos természetesen a kérdés, hogy ha az egyházi felsőoktatási intézményeket – melyek a rendszerváltás termékei – kiemelnénk, vajon hátrányba kerülnének-e az egyháztagok. Mintánkban – különféle okok miatt – ugyan nem szerepel minden egyházi felsőoktatási intézmény, de a katolikus és református egyetemi karok, illetve legnagyobb főiskola, a debreceni református tanítóképző főiskola igen. Ezek leválasztása után kitűnt, hogy a világi egyetemeken/főiskolákon is kb. a hallgatók harmada egyháztagnak minősíthető.

Ha nem a jelenlegi állapotot, hanem a családi hátteret vizsgáljuk – annak megállapítása végett, hogy az egyháztag, vagy nem egyháztag családok küldhetik nagyobb valószínűséggel felsőoktatásba illetve a felsőoktatás ezen szektorába gyerekeiket –, az egyháztag családok helyzete nem tűnik előnytelenebbnek: a főiskolákra járóknak ugyanis 48,1, az egyetemre járóknak 41,5%-a járt iskolás korában hittanra. Mivel tudjuk más közvélemény-kutatásokból *(Andor & Liskó)*, hogy a középiskolás diákok fele, kicsit korábban – Tomka Miklós adatai szerint – harmada járt hittanra, akkor kitűnik, hogy az egykor hittanra járók kb. azonos valószínűséggel kerülnek be a tudományegyetemek tanárszakjaira és a pedagógusképző főiskolákra, mint az arra nem járók.

Hasonlóképpen a család egyháztagságát jellemezhetné, hogy a diák egyházi iskolában érettségizett-e, ha ezen utóbbi vizsgálatunkban nem minimum 22 éves embereket kérdeztünk volna meg, illetve nem 2002-t, hanem mondjuk 2008-at írnánk. Így azonban ennek az adatnak az értelmezése nem könnyű: a diákok ugyanis, ha nyolcosztályos középiskolába jártak, akkor 12 évvel ezelőtt választottak iskolát, de ha négyosztályosba, még akkor is a kilencvenes évek közepén. Olyan időszakban tehát, amikor az egyházi iskolák újjászerveződése még éppen csak megindult. Aki mintánkból egyházi iskolában érettségizett, nagy valószínűséggel még nem egyházi iskolába iratkozott be, szülei tehát nem egyházi iskolát választottak, legfeljebb úgy döntöttek, hogy a „felmenő rendszerben átalakuló” iskolából nem veszik ki gyermekeiket.

Hegedűs Rita – számos adatbázis együttes elemzése alapján – szintén megállapítja, hogy míg az idős emberek körében a vallásosság alacsony iskolázottsággal jár együtt, addig ez a fiataloknál nem igaz, sőt a nyolcvanas-kilencvenes évek trendjei arra utalnak, hogy az iskolázottság és a vallásosság a fiatal nemzedékben egyre inkább együtt kezd járni *(Hegedűs 2002).*

Összességében megállapíthatjuk, hogy már a hetvenes -nyolcvanas években *megszűntek azok a kimondott/kimondatlan korlátok, melyek a vallásos emberek iskolai úton történő felemelkedését akadályozták.* Mivel ezzel egyidejűleg a társadalmi mobilitás – minden mérhető faktor szerint – lecsökkent, sőt a tanulmányi eredményeket és az egyetemre kerülés valószínűségét már nem is egyszerűen a szülő iskolázottsága, hanem a

Bourdieu-i értelemben vett „kulturális ősiség” , azaz a nagyapák iskolai végzettsége kezdte növekvő mértékben meghatározni *(Andor 2002),* a magyar társadalom legszekularizáltabb rétegének tekinthető szakmunkásság esélyei csökkentek a legalább érettségizett középréteggel szemben. Ez a középréteg pedig vallásosabb és gyermekeit is vallásosabban neveli. (Mindez természetesen azt is jelenti, hogy az „egyháztagok” javuló iskolázási esélyei elsősorban a középosztálybeli egyháztagok javuló esélyeit jelentik, s nem a falusi iskolázatlan egyháztagokét, ez a vallásszociológia szempontjából a magyarországi vallásosság társadalmi összetételének igen érdekes átalakulását, még élesebb „kettészakadását” eredményezi majd.)

Az egyházak és a vallás megjelenése az iskolában

Azt, hogy az egyházak és a vallásos viselkedés mennyire jelenik meg az iskolában – a ma már mindenütt jelenlévő és később elemzendő hittanon kívül –, kétféle módon vizsgálhatjuk meg.

Az egyik, hogy az egyházakról, a vallásról, általában a világnézetről milyen ismereteket közvetítenek a tantervek, a tankönyvek. A másik, hogy az iskolák pedagógusai milyen mértékben vallásosak. Ha ugyanis (ahogy a valláskutatók és pszichológusok egybehangzóan állítják) a vallásosság és az ateizmus (ellentétben más, pl. politikai vagy kulturális nézetekkel) az egész személyiséget áthatja, semmi okunk a „nem hittani” ismeretek világnézet-formáló hatását kétségbe vonni. Azt sem vonhatjuk kétségbe, hogy a pedagógus világnézete valamiképpen kihat az iskolára.

A pártállam utolsó évtizedének jellegzetes ideológiai tárgyai kivétel nélkül eltűntek a magyar iskolarendszerből: a világnézetünk alapjai még filozófiatörténetté finomodott változatban sem nagyon található meg 1989 után. Ebben az időszakban azonban gomba módra szaporodtak az új tárgyak, melyek részben értéktartalmak, világnézeti normák közvetítésére voltak hivatottak – erkölcstan, viselkedéstan, etika stb. –, másrészt viszont a vallásismeretet, bibliaismeretet közvetítettek. Az első parlamenti ciklus elején a kormányzat kifejezetten támogatta a laikus erkölcstan című alternatív tárgy megjelenését – ezt akkor az ellenzék kérdőjelezte meg. Nem sokkal később azonban a történelmi egyházak is ellenezték, talán azért, mert tarthattak attól, hogy egy ilyen tárgy megjelenése a hitoktatás közönségének egy részét elviszi majd. (A közvélemény több mint fele ugyanis az erkölcsös életre nevelést tartotta a hitoktatás fő feladatának.) *(Nagy 2000 236,282.p.)*

Elsősorban a kilencvenes évek elejéről vannak arról adataink, hogy ezeket a tárgyakat mennyire igénylik a szülők, mennyire tartják fontosnak a pedagógusok, hogyan alakul ezekkel kapcsolatban a magyar lakosság attitűdje. A Medián 1200 fős 1992 tavaszi felvétele szerint az emberek 28%-a adott volna az egyházaknak beleszólást abba, hogy mit tanítsanak az iskolában, ennél többen (33%) adtak volna beleszólást a

tanulóknak, s jóval többen (42–44%) a szülőknek s az önkormányzatnak, miközben persze legtöbben (76%) a minisztérium tananyag-szabályozását kívánták támogatni. (Látható, hogy több beleszóló is megnevezhető volt.) *(Szigeti et al 1992)* Az Országos Közoktatási Intézet – több alternatívát felvonultató – felmérésből pedig úgy tűnik, mintha a lakosság 60%-a (az iskolán kívüli hitoktatás lehetősége mellett) az iskolai vallásismereti- és erkölcstan oktatást támogatná *(Szigeti et al 1992).*

Az iskolák hagyományos törzsanyagában elsősorban a történelemtanítás, az irodalom- és művészettanítás során esik szó vallásról és egyházról. Tudomásunk szerint részletes empirikus felmérés az egyházak tankönyvi, tantervi jelenlétéről ez idáig nem készült – az elemzések inkább szubjektív mérlegelésen alapulnak.

E tanulmány írása kapcsán véletlenszerűen belepillantva a tantervekbe a 90-es évek elején az elkülönült vallási ismeretek hirtelen gazdagodása, azután viszont szervesebb beépülése tapasztalható: pl. az 1992-ben kiadott NAT-3 Ember és Társadalom blokkjának preambulumában az olvasható, hogy „az Erkölcsismeret és Vallásismeret…főként a tanulók erkölcsiségének alakításához kíván hozzájárulni” *(NAT 1992).* Az Erkölcsismeret alapszintű ismeretei között szerepelt az „Erkölcs és vallás. Humanista erkölcs” című témakör. Külön tárgyként létezett a Vallásismeret, ahol már elemi szinten megjelent a Biblia. Az alapszint kilenc pontjából pedig egyetlenegy utal „Napjaink világnézeti sokszínűségé”-re, a többi „tételes” vallásismeretre. A Társadalmi ismeretek e korai változatában viszont – legalábbis a tantervben néven nevezve – nem szerepelnek sem a vallás, sem az egyházak, sem a társadalom felekezeti tagoltsága, sem az állam semlegessége, sem a lelkiismereti és a vallásszabadság… (E tanulmány szerzője nem tantervi szakember. Az arányokról szóló megjegyzések pusztán azt hivatottak jelezni, hogy a tananyag mennyiben igazodik a társadalom *világnézeti sokszínűségéhez*, s mennyiben tükrözi azt a tényt, hogy *kifejezetten az egyházakról* kíván a tananyag valamit mondani.)

Az 1994-es – immár a liberális oktatási minisztérium által kiadott – tervezetben, majd az újabb vita után kiadott „végleges” NAT-ban ezzel szemben már nincs külön vallásismeret blokk, hanem más blokkokba integrálódik az egyházi/vallási tananyag *(NAT 1994, 1995).*

Az emberismeret nyolcadik év végére tervezett Emberi Szellem témakörén belül tűnik fel a „hit és tudás” illetve a „világnézet” fogalma, 10. évfolyamban pedig az erkölcsi normák vallásonkénti különbözősége ill. a vallás és erkölcs kapcsolata. A NAT 1994-es tervezetéhez képest az 1995-ös NAT-ban az „Életről és halálról” szóló téma kifejezetten bővült az „átlépés” – nyilvánvalóan transzcendens konnotációjú – fogalmával, sőt minimál-követelményként jelent meg az élet – halál utáni – folytatására vonatkozó legfontosabb elképzelések ismerete. A 10. évfolyam végére teljesítendő nyolc fő témakörből egy a „Hit és vallás” címet viseli. Ezen belül a hét altémából egy kötődik az elvilágiasodáshoz, illetve az ateizmushoz, a többi a vallásokhoz *(NAT 1995).*

Az 1994/95-ös „társadalomismeret” negyedik év végi követelményeként a szükséges legendák felsorolásakor tananyaggá válik – ha „semleges” történeti minimáltémaként is adekvát szent királyainkat nem is említjük itt – Szent Gellért, Szent Imre és Szent Margit is. (A 6. év végi követelménybe viszont csak valódi történeti témák kerültek be: a keresztényüldözések, a keresztesháborúk, Szent István egyházszervező munkája.)

Az egyházakról és vallási ismeretekről a társadalmi és állampolgári ismeretek 8.-os „Társadalmi tagoltság” fejezetében esik szó – de itt már nem példaanyagként, hanem kötelező fejezetcímként *(NAT 1994).* A legnagyobb magyarországi egyházak felsorolásának képessége minimális követelmény a 14 éves tanulókkal szemben.

A NAT valamennyi változatában az Ének-zene tárgy történeti blokkjában szerepel az egyházi zene, irodalomból egy jellemző részlet kötelező a Bibliából már a 8. évfolyam végére *(NAT 1995).* Az élő idegen nyelv 10. évfolyamának végén a célnyelvi országok vallási viszonyai kötelező ismeretet jelentenek *(NAT 1995).*

Természetesen a NAT valamennyi változatában szereplő történelem tárgyból semmilyen változatban nem hiányzik az ókori vallások ismerete, 1995-ben is minimál-követelmény 3–4 történet a Bibliából, „Jézus élete”, a „Kr.e.” és „Kr.u.” kifejezések használata – melyek a korábban megszokott „ie.”, „isz”. kifejezések helyébe léptek *(NAT 1995)*. A középkori egyház, a pápaság/császárság harca és a reformáció/ellenreformáció a tananyagban bőségesen jelen van, talán csak az inkvizíció fogalmának hiánya feltűnő. A 19. században tananyag a kereszténységszocializmus – a kultúrharc és szeparáció azonban nem az. (Ismét hangsúlyozzuk, nem valamiféle „közműveltségi normát” szembesítünk a tantervi valósággal, csak arra nyújtunk jelzéseket, hogy a kilencvenes évek tantervi fejlődése – talán tudatosan vagy tudatlanul, a korábbi hatások kiegyensúlyozására – *nem* az egyházak és vallások társadalmi/történeti szerepének *kiegyensúlyozott* bemutatását, hanem valamiféle *„rehabilitációt”* tűz ki célul. Kutatásunk egy későbbi fázisában tantervkészítőkkel szeretnénk interjúkat készíteni arról, hogy ez „magától”, vagy az egyházak – valamely fázisban megfogalmazott – kívánságára alakult így.)

Az újabb kormányváltás után 2000-ben megjelent kerettantervben a súlyát jelentős mértékben visszanyert történeti részt itt most nem vesszük elemzés alá – a kerettanterv részletesebb, ezért a NAT-tal összehasonlíthatatlan dokumentum –, csak azt említjük meg, hogy az egyetemes történelem 1945 utáni részéből tudandó mindössze 15 személy között szerepel XXIII. János, s a mindössze 24 fogalom között egy egyházias szerepel: az „enciklika”. Itt tehát nincsen olyan faktor, mely egy „világnézetileg semleges, tudományos” mérlegelésnél nagyobbnak mutatná az egyházi ismeretek arányát. Az 1945 utáni magyar történeti résznél azonban a mindössze 11 (!) kötelezően

megemlítendő személy között nemcsak Mindszenty, de Márton Áron (!) is szerepel *(Kerettanterv 2000).*

A teljesség kedvéért megemlítjük, hogy az emberismeret és etika témakörében „az erkölcsi cselekedet feltételei” fejezetben szerepel „Az ember bűnössége és jóravalósága a keresztény hagyományban” témaköre. „Az erkölcsi cselekedet dimenziói” címet viselő három témakör egyike pedig teljes egészében a keresztény és vallásos etikával foglalkozik. A vallás és a vallásos gondolkodás, ill. zene természetesen a filozófiánál, zenénél is előkerül. A társadalmi és állampolgári ismeretek modul „A társadalom élete” tárgyban a társadalmat rétegező szempontok között szerepel a vallás, a jelenismeret modulban pedig „Szellemi és vallási körkép” nyújtandó az ezredfordulóról…

A tantervekben tehát az egyházakkal és vallásokkal kapcsolatos ismeretek az évtized során *radikálisan kiterjedtek*, s az évtized végére kialakult tematika – úgy tűnik - a polgári humanizmus értékvilágával ellentmondásmentesen összeegyeztethető egyháztörténet tanításának, illetve a szekularizáció és ateizmus szerepe kisebbítésének kedvez.

Nyilvánvaló persze, hogy az iskolai élet valóságához nem a tanterveknek, hanem a tankönyveknek és a tanári kommunikációnak, a tanári metakommunikációnak van köze.

Benyomásunk szerint – legalábbis a pártállam utolsó tankönyvsorozataihoz képest – a történelem- és irodalomtankönyvekben jelentősen megnőtt a vallási ismeretek súlya és részaránya. Szintén inkább csak benyomásunk van arról, hogy a szövegekből eltűnt a vallásellenesség, sőt néhol figyelem fordíttatik még arra is, hogy pl. az ellenreformáció/katolikus megújulás fogalma használatával a katolikusoknak és protestánsoknak egyaránt megfelelő szóhasználat érvényesüljön. (Ugyanakkor a történelem- és irodalomkönyvek a vallás megnevezésének katolikus változatát alkalmazzák – keresztényt és nem keresztyént írnak –, a felekezeti arányokról szóló táblázatokban mindig a katolikusoknak kedvező „erősorrendet” és nem az abc-t követik, stb.) A huszadik század ismertetése – megint csak benyomásunk szerint – kiegészült ugyan az egyházak és politikai üldöztetésük történetével, a szekularizáció társadalmi jelenségének bemutatása viszont általában hiányzik. (Pontosabban legfeljebb a kommunizmus kontextusával együtt tűnik fel.) Egyáltalán nincs szó a neoprotestáns kisközösségekről.

Empirikusan igazolható azonban, hogy a tanártovábbképzésben – elsősorban a Történelmi Társulat Tanári Tagozatának tanfolyamain és kiadványaiban – kiemelten fontos szerepet játszik, hogy a tanárok hiányos vagy ideológiailag „korszerűtlennek” ítélt egyház- és vallástörténeti ismereteit kiegészítsék ill. módosítsák *(Történelemtanári… 1999).*

Az iskola különböző világnézeti csoportok számára „kellemes” vagy „kellemetlen” légkörét, kívánatosságát nagyban befolyásolhatja az is,

hogy a pedagógusok milyen világnézetűek, az igazgatók mely felekezetnek adnak preferenciát…

A pedagógusok vallásosságát több – egymástól független és részben egymás ellen ható – tényező szabályozta/szabályozza. A pedagógusok – elsősorban a tanítók – régebben a magyar értelmiség átlagánál nagyobb arányban származtak vidéki, paraszti családokból, valószínű tehát, hogy a pedagógusok vallásos neveltetése meghaladta a magyar értelmiség vallásos szocializációjának átlagát. Ez ellen hatott viszont, hogy a szocializmus évtizedei alatt az iskola feladatai közé tartozott a materialista világnézeti nevelés. Ha tehát nem is volt soha kimondott követelmény a pedagógusok alkalmazásánál, illetve a pedagógusképző intézményekbe történő felvételnél a nem hívő világnézet, az intézményrendszer egésze abban az irányban hatott, hogy a hívő – és világnézetüket magatartásukban is megjeleníteni kívánó – csoportok kisebb valószínűséggel választották a pedagóguspályát. (Egyes visszaemlékezések szerint a pedagógusképző intézményekben súlyosabban esett latba a világnézeti megbízhatatlanságra utaló középiskolai jellemzés, mint pl. a műszaki felsőoktatásban…) Nagy Mária 1996-os felvételében az akkor 30 és 50 közötti pedagógusokat az jellemzi, hogy 10% alatt marad körükben az egyház tanítása szerint vallásosak aránya. A 29 évnél fiatalabb – tehát zömében a rendszerváltást megelőző években felvételizett – pedagógusok körében már 12,6% a vallásosak aránya. Egyébként a kifejezett nem vallásosságban is nagy a különbség: a harmincas-negyvenes éveikben járóknak 42–44, a húszas éveikben járóknak 32,2% a tartozik ide. Ez tehát azt jelzi, hogy a rendszerváltás során – *de valószínűsíthetően a fordulat éve előtt* – megindult a vallásos/egyházias fiatalok pedagógus-pályára áramlása *(Nagy M. 2000)*

Már többször vizsgálat alá vont un. 50000-s adatbázisunk erről is ad adatokat

13. tábla A pedagógusok templomjárási gyakorisága

	,00 soha	1,00 ritkábban	2,00 évente néhányszor	3,00 havonta egyszer	4,00 havonta többször	5,00 hetente legalább egy		
24 10,00 Felsôfokú tanintézeti tanár, oktató	4 0,30%	1 6,10%	1 6,90%	3 ,20%	5, 60%	1 7,70%	10 0,00%	1 24
24 21,00 Középiskolai tanár,	3 7,70%	1 9,00%	1 7,80%	6 ,40%	4, 90%	1 4,10%	10 0,00%	3 26

oktató								
2422,00 Középfokú oktatási intézmény szakoktatója	36,50%	26,90%	15,40%	3,80%	5,80%	11,50%	100,00%	52
2429,00 Egyéb középfokú tanintézeti oktatók	20,00%	40,00%	40,00%				100,00%	5
2431,00 Általános iskolai tanár, tanító, oktató	33,70%	19,90%	19,90%	5,50%	3,30%	17,60%	100,00%	729
2432,00 Óvónô	31,60%	21,80%	23,70%	7,50%	4,10%	11,30%	100,00%	266
2439,00 Egyéb alapfokú tanintézeti oktatók	29,40%	23,50%	17,60%	5,90%		23,50%	100,00%	17
2441,00 Gyógypedagógus	30,00%	18,00%	26,00%	2,00%	8,00%	16,00%	100,00%	50
2442,00 Konduktor			66,70%		33,30%		100,00%	3
2443,00 Egészségnevelô			50,00%		50,00%		100,00%	2
2449,00 Egyéb speciális oktatók, nevelôk	35,00%	25,00%	10,00%	5,00%	15,00%	10,00%	100,00%	20
2491,00 Pedagógiai módszertani szakértô, tanulmán	50,00%	33,30%				16,70%	100,00%	6

yi felügyelô								
24 99,00 Egyéb szakképzett oktatók, nevelôk	4 3,10%	1 9,60%	2 0,60%	3 ,90%	1, 00%	1 1,80%	10 0,00%	1 02

Az Oktatáskutató Intézet legújabb – a pedagógusképző intézmények végzős hallgatóira terület, intézménytípus és nem szerint – reprezentatív felvételének tanúbizonysága szerint viszont a tanárnak készülők és az önmagukat még öt év múlva is tanári pályán elképzelő utolsó éves főiskolások-egyetemisták „templomjárási” összetétele a következő:

14. tábla

A ténylegesen pedagógus pályára készülők templomjárási gyakorisága a 2001/2002 -es tanévben utolsó éves hallgatók körében

	Akik azt mondják, hogy végzés után tanítani fognaköt		Akik azt mondják, hogy év múlva tanítani fognak	
	Egyetem	Főiskola	Egyetem	Főiskola
legalább hetente	15,9	10,8	18,6	13,8
havonta többször	8,1	7,2	6,9	6,9
többször egy évben	15,1	23,6	19,6	25,9
egyszer egy évben	8,4	12,8	2,9	11,2
Ritkábban	18,2	21,2	23,5	14,7
Soha	29,6	22,0	25,5	25,9
NT/NV	4,7	2,4	2,9	1,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Abszolút szám	358	250	102	116

Forrás: OI, 2002 /1

Úgy tűnik tehát, hogy Nagy Mária arányaihoz képest tovább nő az egyházias pedagógusok aránya. (Az 1998-as Omnibusz felvétel tapasztalatai szerint a havonta többször vagy annál gyakrabban templomjárók vannak ugyanannyian, mint a magukat egyház tanítását követően vallásosnak mondók, ez az összehasonlíthatóság alapja.) A szélesebb értelemben vallásos csoporttal együtt pedig a magyar társadalom hasonlóan iskolázott csoportjaihoz hasonlóan a jövő pedagógustársadalmának fele lesz egyháztag.

A pedagógustársadalomban fokozatosan egyre nagyobb arányban lesznek jelen az egyházakhoz kötődő, vallásos pedagógusok. Ez az eltolódás megindult a nyolcvanas években, és kiteljesedett a kilencvenesekben. Ebben – különösen az ötéves előretekintésben – egyáltalán nem az egyházi intézmények belépése játszik szerepet, hiszen a katolikus egyetem hallgatóinak tizede gondolja úgy, hogy tanár lesz öt év múlva: a 13 református egyetemre járó közül egyetlenegy, a 28 református-főiskolásból mindössze kettő gondolta így. Ez pedig alatta marad a világi intézményekben megfigyelhető átlagnak.

A pedagógustársadalom – minden ellenkező híreszteléssel ellentétben – tehát nem tekinthető szekularizáltabbnak – s különösen nem tekinthető ateistábbnak – mint a magyar „szülőtársadalom” átlaga. A szekularizáció egyéb mutatói szerint : a pedagógushallgatók ötödére igaz, hogy felekezeti bejegyzés náluk nem történt, felükre, hogy nem jártak hittanra, negyedükre, hogy egyáltalán nem járnak templomba, s mintegy kétötödükre, hogy – az e kutatásban bevezetett a „Ha baráti körben ilyesmiről esik szó, Ön valamilyen felekezethez tartozónak mondja magát” kérdésre nemleges választ adtak. Néhány százalékponttal szekularizáltabbak a középiskolai tanárok, mint az általános iskolaiak, s ezek jelentős részben megelőzik a tanítókat. *(Biró:2002:299)*

Fontos és nem könnyen megválaszolható, hogy a pedagógusok világnézete mennyiben jelenik meg a diákok előtt. (Az intézmény világnézeti semlegessége az azzal egyetértők céljai szintjén sem jelenti a *pedagógusok* világnézeti semlegességét – noha a semlegességet ellenzők ezt több ízben állították.) A 90-es években középiskolát végzettek – nem reprezentatív – visszaemlékezései szerint különböző mértékben jelenik ez meg. A válaszolók tizede állítja azt, hogy majdnem minden tanárának vallási meggyőződését ismerte, a hetede, hogy kétharmadukét, viszont majdnem harmada csak a tanárok harmadáról rendelkezett ilyen ismeretekkel, s a diákok fele majdnem senkiét sem ismerte. A tájékozatlanság még erősebb a tanárok felekezeti hovatartozását illetően – a teljesen tájékozatlanok blokkja ott 70%-ra nő. (Ez azt jelenti, hogy a tanár-diák viszony ilyen értelemben objektíve szekulárisabb, vallási/világnézeti kérdésekről távolságtartóbb, mint a diákok egymás közötti viszonya. A diákok majd harmada ugyanis majdnem minden társának világnézetét ismeri, további ötöde állítja, hogy legalább osztálytársai kétharmadáról tudta, milyen világnézetű.) *(NPT 1995–2002)*

A hívő és nem hívő tanárok aránya tehát nem *automatikusan ill. nem explicit módon,* hanem áttételesen érinti az egyháztagok és nem egyháztagok iskolai helyzetét. *Úgy* azonban nyilvánvalóan *igen*.

A magyar iskolarendszerben tehát az egyházak, mint intézmények működésétől függetlenül *növekedett a nevelés vallási komponenseinek súlya*, akár a tananyagot, akár a pedagógusokon keresztül érvényesülő hatásokat tekintjük. Az intézmények – mint intézmények – jogilag deklarált világnézeti semlegessége – mondhatjuk számos interjú alapján, bár a reprezentativitás igénye nélkül – az önkormányzati intézményekben sem jelenti a vallási jelképek tilalmát, elsősorban vidéken gyakori a vallásra utaló szimbólum az iskolai ünnepségeken. *(NPT 1995–2002).*

Egyetlen olyan tényező van, amely az iskolában – legalábbis helyi szinten, egy-egy iskolában – az egyháztagok gyermekeinek a helyzetét ronthatja- és ez az, ha egy-egy lokális iskolapiacon az egyháztagok, vallásosok arányához képest túl magassá válik az egyházi szektorba beiskolázható diákok, ott alkalmazható pedagógusok aránya. Ez ugyanis azt jelenti, hogy az egyházi iskola „kiszívja" az egyházias elkötelezettségű pedagógusokat, illetve az ilyen elkötelezettségű diákok nagy részét az önkormányzati iskolából. Ez esetben – természetesen nem jogi, hanem szociológiai értelemben – szegregáció jön létre: az önkormányzati iskola szellemiségében, belső normáiban, informális elvárásaiban „ateista iskolává" válik, melybe járni éppoly kellemetlen lehet egy vallásos gyereknek, mint amilyen kellemetlen egy ateistának vallásos iskolába járni.

E logikailag leírható helyzet esetleges bekövetkezését vagy annak hiányát külön, helyi kutatásokkal kell majd igazolni.

Az országosan jellemző jelenség azonban az, hogy az önkormányzati iskolák – tananyagból, pedagógus-összetételből sejthető paramétereik alapján – világnézeti szempontból jobbá váltak az egyháztagok számára a rendszerváltás évtizedében.

Hittan az iskolában

Az iskolai hittan helyzete politikai értelemben többször megváltozott. Az 1990 kora tavaszán elfogadott egyházi törvény egyházak által szervezhető fakultatív tárgyként definiálta a hittant, 1990 nyarán a kormány a tanrendbe integrált fakultatív hittan bevezetését szorgalmazta, ami jelentős politikai válsághoz vezetett. A következő években a tanrendbe nem integrált, bizonyítványba nem kerülő, de védett időben zajló hittan vált gyakorlattá, amit – miután a világnézeti semlegesség lehetetlenségéről meggyőződött miniszter távozott – az 1993-as oktatási törvény megerősített.

A szociálliberális kormányzat törvénymódosításban deklarálta, hogy a hittanra járásról való döntés *nem a szülő, hanem a tanuló joga* – ez azonban semmilyen érzékelhető következménnyel nem járt –, hiszen

magyar viszonyok között *sem egyik, sem másik jog alapján nem jött létre tényleges órajárási kötelezettség*, nem keletkezett államigazgatási tennivaló.

Nagyobb jelentőséggel bírt – elvileg is gyakorlatilag is –, hogy a hittan finanszírozása átalakult. Az első ciklus költségvetési gyakorlata ugyanis a hittant elvileg ugyanúgy finanszírozta, mint a közoktatás többi közszolgáltatását – létszámarányosan, tanulószám után. Ez a megoldás azonban – túl az elméleti, alkotmányos problémákon – gyakorlati ellenőrzési kérdéseket is felvetett, tudniillik a KSH-nak, az államigazgatásnak, a számvevőszéknek semmiképpen nem állt módjában az egyházanként összesített hittancsoport-számokat ellenőrizni. (A hittancsoportok mérete természetesen ugyanúgy különböző lehet, mint az osztályok mérete. A 2001–2002-es tanévben a 43420 hittancsoportba 526063 tanuló járt. A katolikus hittancsoportokban 13, a reformátusokban 10, az evangélikusokban 7 tanuló járt átlagosan. E logika azt tükrözné, hogy minél inkább szórványban él egy felekezet, annál kevesebb tanuló számára szervezik meg az önálló hittanórát. A negyedik legnagyobb – de hát azért még az evangélikushoz képest is nagyon kicsiny – felekezet, a Hit Gyülekezete azonban csak 21 tanulónként szervez hittancsoportot. Az összefüggés kutatása tehát még hosszabb feladat.) *(Schanda 2002)*

A történelmi nagyegyházak ellenzésével a szociálliberális többségű parlament a hittanoktatást a hitéleti tevékenység részének nyilvánította és finanszírozását a hitélet finanszírozásának körébe utalta.

Ezt változtatta vissza az 1998-ban hatalomra került kormányzat. A 2002-es költségvetési évben a költségvetés 2,3 milliárd hitoktatási támogatást fizetett *(Schanda 2002).* A FIDESZ-es oktatási kormányzat lehetővé tette, hogy hittanból lehessen érettségizni. Hasonlóképpen a fakultatív hittan tanrendbe integrálásával kapcsolatban is lépéseket tett, ami az 1990-eshez hasonló nyelvezetű, de arányaiban kisebb társadalmi, illetve médiavihart kavart.

Az egyházak által szervezett hittanoktatás a kilencvenes évek egyik fontos expanziós területe. Az 1991/92-es tanévben 31060 hittancsoport működött az országban, ez a szám évről évre nőtt s elsőként az 1994/95-ös tanévben lépte túl a 40000-et, 1996/1997-re elérte a 44020-at. Itt a növekedés úgy tűnik megállt, mert 2002-ben 43420 a hittancsoportok száma – az egyházak közlése szerint. A hittant igénybevevők számáról arányáról inkább csak becslésekkel rendelkezünk.

A Tárki – ez idáig még nem idézett – 1992-es felvételében a megkérdezettek visszaemlékeztek arra, hogy milyen volt gyermekkori vallásos nevelésük. Akik a hetvenes években voltak gyerekek, harmadrészben jártak valamilyen hittanra, de az *iskolai* hittanra járók aránya 10% alatt maradt *(Nagy 2000).*

A kilencvenes évek elején Tomka Miklós adatai szerint a diákok harmadát beíratták hittanra *(Tomka 1992)*. Az 1997/98-as tanévben Andor és Liskó által megkérdezett gyereknépesség 54%-a járt hittanra. A hittanjárók 74%-a római katolikus, 19%-a református, 5%-a evangélikus, és 2%-a kisegyházi volt *(Andor & Liskó 2000).*

A kérdések és válaszok természetesen arra vonatkoznak, hogy *valamikor* iskolai tanulmányaik során valamennyi ideig részt vett-e a kérdezett – ez pedig nem azonos azzal, hogy *egy adott időpontban* hányan járnak hittanra. Az egyházak saját bevallása szerint a 2000/2001-es tanévben ez 526 ezer fő volt – azaz az általános és középiskolás diáknépesség harmada. (Ennek 70,1%-a katolikus, 21,4%-a református, 3,9%-a evangélikus volt.) *(A magyarországi 1997/8; Schanda 1997).*

Az iskola és a hittan összeegyeztethetősége „belülről nézve” közel sem olyan magától értetődő, mint a kérdésről elméletileg állást foglaló társadalomban. Amikor 1993-ban arról tájékozódott az oktatásszociológus, hogy a különböző iskolatípusokba járó gyerekek hogyan vélekednek a vallásoktatásról, kiderült, hogy a szakközépiskolásoknak közel 60, a szakmunkásképzősöknek közel 70%-a utasította el az iskolai vallásoktatást – még azoknak sem biztosítva ehhez lehetőséget, akik ezt kifejezetten igénylik *(Liskó 2000).* (Gimnazisták körében ilyen felvétel nem készült.)

Már idézett kutatásunkban felnőtt fiatalembereket interjúvolunk meg arról, hogy folyt-e általános iskolájukban, középiskolájukban hitoktatás. A kutatás jelen fázisában még nem érdemes egzakt adatokat közölni, de jelzésértékű, hogy azok, akik a rendszerváltás előtt fejezték be általános iskolai tanulmányaikat, még kétharmad részben olyan általános iskolára emlékeztek, ahol nem folyt hitoktatás; akik pedig a kilencvenes évek elejére emlékezhettek vissza, azoknak már csak harmada emlékszik ilyen általános iskolára *(NPT 1995–2002).*

Az iskolai hittanoktatás szempontjából a rendszerváltás évtizedének mérlege kettős: az iskolai hittan „szociológiai értelemben” elfoglalta helyét, azaz a kilencvenes évek végére elérte azt a nagyságrendet, mely „spontán módon”, „közhangulat” eredményeképpen nem növekszik tovább – az igények és lehetőségek tehát találkoztak. Nincs azonban vége a hitoktatás iskolaszervezési-jogi-finanszírozási helyzetével kapcsolatos vitáknak, hiszen az a kormánytöbbségek minden eddigi megváltozásakor radikálisan átalakult, nincs tehát olyan modell, amelyben a szembenálló politikai erők egyetértenének.

S természetesen nincs vége azoknak a vitáknak sem, melyek a hitoktatás tartalmáról, értékeiről zajlanak. (Majsai:2000)

Egyházi iskolaindítás

Az egyházi iskolaindítás problémája két jól elkülönülő problémára oszlik. Az egyik az ingatlanrendezés ügye, a másik az egyházi iskolafenntartás elhelyezkedése a magyar oktatás rendszerében.

Az egyházi ingatlanok visszaadása a rendszerváltás egyik leghatalmasabb vagyoni folyamata. Az 1989-ben kezdeményezett és 1991-ben elfogadott törvény a nagybirtokok kivételével lehetővé tette, hogy az egyházak ingatlanokat kapjanak vissza. Az 1991-es törvény – és különösen annak alkotmánybírósági értelmezése – hangsúlyozza: nem kárpótlásról, hanem funkcionális elvről van szó, ez azonban gyakorlatilag csak azt jelenti, hogy az egyházaknak meg kell nevezniük valamely hitéleti vagy oktatási, szociális stb. célt, amelyre az ingatlanokat használni fogják, anélkül azonban, hogy a bejelentett funkciókkal kapcsolatos konkrét, helyi társadalmi igényeket az államnak jogában vagy akár lehetőségében állna vizsgálni.

Az egyházi ingatlanok teljes vagy részleges visszaadását 1991 körül mind az MKI, mind a Medián szerint az emberek többsége támogatta, bár a visszaadást támogatók fele – a teljes népesség 37%-a – úgy vélte, hogy csak a hitéleti épületek visszaadása indokolt. Bár helybeni iskolák visszaadásáról több ízben tartottak helyi közvélemény-kutatásokat, hol a lakosság, hol az érintett szülők körében, az ingatlanátadási folyamatot döntően nem ez szabályozta, hanem részben a helyi politikai elitek és az egyházak közötti megegyezés, részben az egyházak preferencia-sorrendje. Az éves költségvetés által biztosított pénzalapokat ugyanis e preferenciarendnek megfelelően lehetett kisebb részben a visszaigényelt, de vissza nem kapott egykori egyházi ingatlanok „helyett” épített felekezeti iskolák építési költségeire fordítani – ennek jellegzetes példája az aszódi evangélikus, vagy a zuglói zsidó iskola –, nagyobb részben pedig az ingatlanaikat vesztő önkormányzatok kártalanítására fordítani.

Ez utóbbi, központi tárgyalásokkal folyó folyamatot – annak ellenére, hogy egy jogtechnikai szempontból erősen problematikus törvényről van szó – az ingatlanrendezésért felelős (az egyes korszakokban különböző minisztériumokhoz csatolt) köztisztviselő-csoportnak az egész évtized alatt sikerült a törvényesség betartásával bonyolítania. Ilyen szempontból tehát az 1991-es aggodalmak indokolatlannak bizonyultak: az állami *bürokrácia* nem fonódott össze, nem kezdett alkukba az egyházakkal.

Ugyanakkor a törvény három szempontból is erősen közrejátszott a *politikai pártok* és az egyházak összefonódásában, hiszen

• egyfelől a mindenkori parlamenti többségnek kellett elfogadnia a törvény végrehajtásának tényleges ütemét szabályozó kártalanítási keretösszegeket – ez az első ciklus idején 1,1-ről 4 milliárdra nőtt, a második ciklus idején 4 milliárdon stagnált, a harmadik ciklus idején 6,27 milliárdra nőtt;

• másfelől a lelépő kormányoknak – a törvénybe épített garanciahiányoknak köszönhetően – módjuk volt részben utódjuk mozgásterét korlátozva, részben persze saját parlamenti többségük kimondott akaratát negligálva előre „lekötni” a következő évek kártalanítási összegeinek hovafordítását. 2001 végéig 34,7 milliárd forintot fizettek ki előző kormányok döntései alapján *(Fedor 2002)*;

• harmadrészt pedig a politikai pártok helyi szervezeti és az önkormányzati képviselőcsoportok egyes frakciói „fonódtak össze” egyházakkal, amikor egy-egy intézmény átadásáról döntöttek – ahogy ezt számtalan helyi konfliktus bizonyítja.

A meglévő intézmények egyházi iskolává történő „átalakulásai” fő szabály szerint nem is akkor okoztak a legnagyobb társadalmi konfliktusokat, amikor az ingatlanrendezési törvényt hajtották végre, hanem amikor annak „analógiájára” helyi vagy országos politikai döntésekkel adtak át a törvény alá nem tartozó iskolákat. (Az évtizeden belül szándékosan viszonylag régi példákat hozva: a budapesti Deák téri evangélikus iskola államosítása annak idején elmaradt, a szintén nem államosított, hanem megvásárolt Debreceni Tanítóképző külön kormányhatározattal lett ismét állami, s a Dabas-Sári iskola sem ingatlanrendezéses ügy volt.) *(Nagy 2000)*

1995-től kezdve az egyházi ingatlantörvény fokozatosan egyház-finanszírozási törvénnyé alakult át. Ez a nagypolitikai konfliktusok növekedését hozta, hiszen az, hogy a vissza nem kapott ingatlanok a hitéleti tevékenység folyamatos finanszírozásának jogalapjává váljanak, végképp lehetetlenné tette a „funkcionalitás” érvényesítését. (Ha egy egykori egyházi iskola felkerült a visszaigénylések listájára – elvileg legalábbis –, ki kellett róla jelenteni, hogy ma is lenne rá lakossági igény. Ha viszont csak az épület *értéke* szolgál egy számítás alapjául, még egy ilyen kijelentésre sincs szükség.) Másrészt pedig miközben e számítási mód lehetővé tette, hogy ne évente kelljen a politikusoknak az egyházak finanszírozásáról dönteni, az esélyét is elvette annak, hogy hosszú távon az egyházakat csak a hívők tartsák el, amely pedig a liberális és baloldali erők egy részének elvi célja volt.

Ugyanakkor e konfliktus átrendezte a politikai frontokat: e finanszírozási mód a „centralizált ingatlantervezéssel” dolgozó katolikus egyháznak megfelelt, a decentralizált tulajdonstruktúrájú és eredetileg is aránytalanul kevesebb ingatlannal rendelkező református és evangélikus egyházaknak nem. A pillanatnyi politikai konfliktus minimalizálásával megelégedő szocialistáknak megfelelt, a hosszú távú szétválasztást szorgalmazó liberálisoknak nem, stb. 1998 után a finanszírozás újabb – a protestánsoknak jobban megfelelő –, de egyben a finanszírozás egész nagyságrendjét tovább bővítő rendezésére került sor, melynek elemzésére itt nincs tér – de nem is érinti közvetlenül az egyházi iskolaindításokat.

Az ingatlanrendezési folyamat – ma már látható – maximum 2011-ig befolyásolhatja az egyházi oktatás részarányát, hiszen eddig kell lezárulnia az 1998-ban véglegesített listán szereplő – s a járulékalaphoz fel nem használt – ingatlanok átadásának. (2002-ben, már a szociálliberális koalíció idején ismét felmerült, hogy felgyorsítják a rendezési folyamatot...) Összesen az ingatlanok 20%-áról van szó – ebből természetesen nem következik, hogy az egyházi oktatás is éppen húsz százalékkal fog bővülni.

Arról, hogy milyen az ingatlanrendezéssel és nem ingatlanrendezéssel indult iskolák aránya, különböző statisztikákat készíthetünk aszerint, hogy mennyiben tekintjük a 6–8–12 osztályos intézményeket egy vagy két iskolának. Az alábbi számítás úgy készült, hogy az összes olyan általános iskolát, ahol akár egyetlen 1–4 osztály van, külön iskolának vettük, viszont az OM statisztikában az általános iskolákhoz sorolt olyan iskolákat, melyeknek csak 5–8 osztálya működik, általános iskolaként nem, csak középiskolaként vettük számításba – s ezután összeadtuk az általános és középiskolák számát. (Elvi okoknál fogva a „Másféle egyházi” sort gazdagították azok az intézmények, amelyek ugyan az ingatlanrendezéssel *összefüggésben* jöttek létre, pl. az aszódi evangélikus vagy a zuglói zsidó iskola, de nem egy működő iskola épületének visszaigénylésével.)

15. tábla

Ingatlanrendezéses és másféle egyházi iskolák

	Római katolikus	Református	Evangélikus	Egyéb	Összesen
Ingatlanrendezéses	64	32	6	4	106
Másféle egyházi	81	25	10	22	138
Összesen	145	57	16	26	244

Látható, hogy a református egyház iskolái között vannak csak többségben az ingatlanrendezési folyamat eredményeképpen létrejött iskolák, a katolikus szférában – minthogy a másféle egyházi kategóriát logikailag csökkentenünk kell a már 1989 előtt is létezett iskolákkal – a nem ingatlanos módon alapított iskolák enyhe többségben vannak. (Az egyéb kategórián belül az ingatlanos blokkot egyedül a görög katolikus intézmények jelentik.)

A rendelkezésünkre álló terjedelemben együttesen próbálunk mondani valamit az egyházi intézményhálózat sajátosságairól.

A jelenleg működő általános iskolák legnagyobb arányban az első ciklus alatt, azután a második ciklus alatt, s végül a harmadik ciklus alatt jöttek létre. Az iskolaalapítási hajlandóság tehát az évek előrehaladtával csökkent. Az alábbi táblázatokat az OM – általunk átalakított – adatbázisa

alapján állítottuk össze. (Az iskolaszerkezet fokozatos felbomlása miatt igen nehéz egyetlen táblázatban érzékeltetni a különböző iskolatípusok helyzetét, ezért azt a megoldást választottuk, hogy az 5–8. osztályosok számára szervezett iskolák akkor is bekerültek az általános iskoláról szóló táblázatba, ha valójában hat-nyolcosztályos középiskoláról van szó, az iskolaalapítás évének viszont azt tekintjük, amikortól kezdve a jelenlegi intézmény folyamatosan egyháziként működik, függetlenül attól, hogy a működés megkezdésekor vagy később kezdett az 5–8.-os gyerekek oktatásába. Ezért szerepelhet a táblázatban tíz 1989 előtt alapított egyházi általános iskola, miközben ilyen a „valóságban” egy sem létezett.)

16. tábla

Az egyházi iskolák létrejötte

	1–8. évfolyam		Gimnáziumok		Ebből 6–8 osztályos	
Alapítási év	N	%	N	%	N	%
1989 előtt	10	5,5	10	12	9	14,5
19891	0,5	1	1,2	1	1,6	
19908	4,4	7	8,4	7	11,3	
199122	12	10	12	8	12,9	
199231	16,9	12	14,5	9	14,5	
199331	16,9	14	16,9	12	19,4	
199418	9,8	9	10,8	5	8,1	
199512	6,6	6	7,2	4	6,5	
199613	7,1	7	8,4	3	4,8	
199713	7,1	3	3,6	2	3,2	
19983	1,6					
19997	3,8	1	1,2	1	1,6	
20005	2,7	3	3,6	1	1,6	
nincs adat	9	4,9				
Abszolút szám		183		83		62

A fenti táblázat egy olyan adatbázisból származik, mely csak 2000-ig tekintette át a folyamatokat. Látható, hogy az új egyházi iskolák aránytalanul nagy részét az 1991-es ingatlantörvény utáni, a jobboldali koalíció uralmával jellemezhető években alapították a szociálliberális kormányzat alatt jóval kevesebb iskolát alapítottak, s ez nem változott a második jobboldali koalíció – itt vizsgált – éveiben sem. E tendenciák nagyjából párhuzamosak az általános iskolai és középiskolai korcsoportot oktató intézményeknél.

A 4. és 6. oszlop összevetéséből látható, hogy a megalakuló egyházi középiskolák nagy része olyan iskolaként alakult meg, mely hat vagy nyolcosztályos. Másképpen fogalmazva a „tiszta általános" iskolák száma jóval alacsonyabb, mint a 1–8. osztályt fenntartó intézményeké.

Kifejezetten általános iskolaként a 2001/2002-es tanévben a NKÖM 153 egyházi általános iskolát tart számon, ez az általános iskolák 4,2%-a; és 95 középiskolát, mely a középiskolák 15,1%-a. A gimnáziumi szférát önmagában vizsgálva az arány lényegesen magasabb. Hogy ez „sok vagy kevés" – egyelőre értékítélet dolga eldönteni, hiszen nincsenek arról konkrét kutatások, hogy az adott településeken hányan választanák az egyházi iskolát, ha ugyanolyan feltételekkel rendelkező, s azonos hírnevű világi iskolakínálat áll rendelkezésre, s minthogy az egyházi iskolák számáról és funkciójáról sincsen társadalmi kontextus, nem lehet pontosan megállapítani, tulajdonképpen országosan hány iskola „lenne indokolt". (Különböző kutatások szerint az emberek jelentős része nem az iskola feladatának tartja a diákok világnézeti orientálását, tehát önmagában a szülői vallásosság mértéke nem jelzi az egyházi iskolákra formált igényeket, csak a vallásosság mértékének és az iskola világnézeti szerepével való azonosulás mértékének kombinált mutatója. De még ha ez rendelkezésre áll is, akkor sem lehet egzakt kijelentéseket tenni. Ha például úgy tekintjük, hogy az egyházi iskolák arányának a szűkebb értelemben vett egyházias szülők arányának kellene megfelelnie, akkor az általános iskolai szférában alulreprezentációt, a középiskolaiban felülreprezentációt találunk. Ha úgy ítéli meg valaki, hogy az önkormányzati iskola világnézetileg elkötelezett ateista iskola, akkor a nem kifejezetten egyházias, de vallásos szülők számára is „indokolt" egyházi iskolába, vagy nem egyháziasan vallásos magániskolába íratni a gyereküket – ez esetben a vallásos iskolák aránya erősen alulreprezentált. De még az is lehetséges – sok interjúnk van ennek alátámasztására –, hogy valaki igenis az iskola feladatának látja a világnézeti nevelést, de éppen azért akarja a világnézetileg sokszínű iskolába íratni vallásosan nevelt gyerekét, hogy az időben hozzászokjon egy világnézetileg sokszínű társadalom eszmei kihívásaihoz.)

* * *

Az egyházi iskolák fenntartásáról a kilencvenes évek eleje óta vita folyik. Az 1990-es egyházi törvény és az oktatási törvény 1990-es módosítása szerint az egyházi iskolák csak fejkvótát kapnának, ez azonban természetesen azt jelentette, hogy az egyházaknak – mint

bármely más fenntartónak – ki kellett egészítenie ezt, más forrásokból, pl. a hitéleti támogatásból. Ez az állapot nagyjából megfelelt a közvélemény elvárásainak, hiszen a megkérdezettek kevesebb, mint 10%-a kívánta volna elsősorban az állammal fenntartatni az egyházi iskolákat (ez a későbbiekben kissé nőtt), a megkérdezettek kétötöde a költségek ötven százalékos megosztását javasolta. *(OI, 1993)* Ennek ellenére az 1993-as törvényt előkészítő és végrehajtó politikai elit olyan megoldást alakított ki, mely lényegében az egyházi iskolák teljes körű állami finanszírozását tette lehetővé. A fenntartókkal kötött megállapodásokkal a lelépő kormányzat húsz évre kötelezte erre az államot, s noha a szabaddemokrata oktatási kormányzat ezt felül akarta vizsgálni, a szocialisták nyomására ettől elállt. A következő évek szabályozása a megállapodások helyébe az állami finanszírozás „elvi" teljes körűvé tételéről intézkedett. Az egyházi alkalmazott pedagógusok – az egyházi és állami iskolafenntartás/alkalmazás elvi különbözőségét tagadó jobboldal és a pedagógusok szakszervezeti típusú érdekvédelmét felvállaló baloldal látens kompromisszumaként – gyakorlatilag közalkalmazottakká váltak.

* * *

Az egyházi intézmények sok tekintetben mások, mint az önkormányzatiak, ez most már 10 év elteltével nem kétséges.

Erről megint csak monográfiát kellene írni, itt tehát csak tézisszerűen lehet összefoglalni erre vonatkozó eredményeinket, melyek részben a céljaink szerint átalakított OM adatbázis elemzésén, részben saját – egyházi iskolákban folytatott – felvételen alapulnak.

Az egyházi iskolák elsősorban Budapesten és az ország délkeleti részén felülreprezentáltak. Budapest magas aránya logikus: olyan országban, ahol az egyházias emberek-egyházias szülők a népesség tizedét teszik csak ki, nyilvánvalóan biztosabb piacra számíthat az egyházias iskola ott, ahol nagyszámú iskola van, mint ahol ennél kevesebb. Budapest arányát emeli, hogy a kisegyházak gyakorlatilag ide koncentrálódnak. A dél-keleti terület magasabb aránya a református egyház nagyobb arányú iskola-visszaigénylésével magyarázható. (A reformátusok a potenciális ingatlanokból relatíve többet kértek vissza, mint a katolikusok. Ennek oka, hogy a katolikus egyházban központosított ingatlan-visszaigénylés folyt, könnyű volt tehát olyan döntést hozni, hogy az igényeknek és kapacitásoknak megfelelően az iskolák bizonyos százalékának visszaigényléséről lemondanak. A református egyházi ingatlanok azonban eredetileg is az egyes egyházközségek tulajdonában állottak, az egyházközségek jelentős része tehát csak aközött választhatott, hogy „100%-ban, vagy 0%-ban" igényli vissza egyetlen iskoláját. Ez pedig növelte a visszaigénylés valószínűségét.)

Településtípus szempontjából a kisvárosok felülreprezentáltak. Ennek oka lehet, hogy a nagyobb városokban a szekulárisabb

szakmunkásság, illetve a nem helybéli népesség aránya magasabb, a nagyvárosi létforma a multikonfesszionalitásnak és a világnézeti pluralizmusnak, tehát a nem szegregált nevelés iránti igénynek jobban kedvez. A falvakban viszont az intézmények száma kicsi, egyiskolás faluban csak óriási konfliktussal lehet visszaigényelni iskolát, s az egészen kis településeken kisebb presztízsűek voltak a régi egyházi iskolák is, visszaigénylésükre, újraindításukra kisebb a motiváció. Egyébként a kisvárosok felülreprezentációja azzal is összefügg, hogy az Alföld történelmi okoknál fogva gazdagabb kisvárosokban mint falvakban, ugyanakkor ez a terület inkább református, s a református egyház a korábban ismertetett okoknál fogva szorgalmasabb visszaigénylő.

Az egyházi általános iskolák sokkal nagyobb mértékben kapcsolódnak össze hat- és nyolcosztályos középiskolákkal – gyakran éppen e középiskolák alépítményeként jöttek létre, s míg az önkormányzati gimnáziumoknak fele volt szerkezetváltó, addig az egyháziaknak háromnegyede.

Az egyházi általános iskolák között több a gyakorló iskola, hiszen sokkal kevesebb egyházi iskolára jut egy egyházi pedagógusképző intézmény, mint ahány önkormányzati iskolára egy állami pedagógusképző. (Bár egyetemi pedagógusképzéshez csak katolikus általános iskola kapcsolódik.)

Intézményi bővítésre az egyházi iskoláknál sokkal nagyobb arányban került sor, mint önkormányzati iskolákban, melynek egyik oka lehet természetesen az igények fokozatos bővülése, a felmenő rendszer logikája – forrást pedig az egyházi ingatlantörvény speciális forrásai jelentettek. Az igazgatók adatszolgáltatása alapján az egy iskolára eső beruházás magasabb az „ingatlanos”, mint a „nem ingatlanos” iskolákban, magasabb a protestánsoknál mint a katolikusoknál.

Sem a szakmunkásképzők, sem a szakközépiskolák szférájában nem jellemző az egyházak részvétele, annál inkább a gimnáziumi szférában – a gimnáziumoknak az 1999/2000-es tanévben 15,7%-a egyházi fenntartású.

Az államigazgatás az utóbbi években sajnálatos módon már nem rögzíti a szülők társadalmi státusát, így a társadalmi összetételre csak a közvéleménykutatásokból, ill. áttételes adatokból következtetünk. Ezek azt mutatják, hogy a középiskolai képzést nem folytató egyházi általános iskolák kevesebb cigány, kevesebb veszélyeztetett, kevesebb állami gondozott gyereket tanítanak, mint a hasonló általános iskolák, s ez a különbség a középfokú iskolákkal összekapcsolódó általános iskolákra is igaz. Fokozottan igaz ez az egyházi ingatlanrendezés kapcsán egyházivá vált iskolákra.

Az egyházi iskolaigazgatók becslései szerint az egyetemet végzett szülők százalékarányát tekintve is 14:10 arányban elitebbek a katolikus

iskolák. A protestáns középiskolákba járó gyerekek apáinak hatvan százaléka nem szerzett gimnáziumi érettségit, a katolikusoknál ez ötven százalék alatt marad.

A katolikusokon belül az ingatlanos iskolák inkább elit szülők gyermekei, ugyanez a protestánsoknál fordítva van. Mintha ez is azt támasztaná alá, hogy a katolikus iskolák központilag tervezett visszaigénylései egy-egy térség vallásos elitjének méreteihez és igényeihez igazodtak, a protestáns szférában viszont a helyi elit mindenképpen kérte ill. alapította az iskolát – az elit nagyságától szinte függetlenül.

Más adatok viszont mintha azt mutatnák, hogy nincs lényeges különbség az egyházi és nem egyházi gimnáziumok diáknépessége között. Az 1997/1998-as tanév középfokú iskoláinak elsősei alapján – akik közül Andor és Liskó 4356 fős mintát vett – a szerzőpáros úgy találta, hogy az egyházi gimnáziumokba „íratott gyerekek… semmilyen szociológiai jellemzőben nem különböztek a hasonló önkormányzati fenntartású iskolák tanulóitól. Sem a szülők iskolázottságában vagy foglalkozásában, sem a pályaaspirációkban, sem a gyerekek tanulmányi eredményeiben nem találunk különbséget, kivéve egyetlen területet: az egyházi iskolákba járó gyerekek szülei szignifikánsan többen válaszolták azt, hogy a vallás fontos szerepet játszik az életükben.” *(Andor & Liskó 2000)*

Úgy tűnik tehát, hogy az iskolák diákösszetételének bemutatása még további kutatásokat igényel.

A hátrányos helyzetű tanulók és az iskolai kudarcok arányának összevetésekor Liskó Ilona megállapítja, hogy a „családi hátrányok kompenzációja tekintetében az egyházi iskolák korántsem bizonyulnak olyan eredményesnek, mint a középiskolai képzést is folytató világi általános iskolák” *(Liskó 2001).*

Míg a diákösszetétel azt mutatja, hogy az alsóbb társadalmi csoportokat az egyházi iskolákban kevésbé látják szívesen – illetve azok kevésbé törekszenek oda –, addig a pedagógusok esetében a helyzet fordított. Érzékelhető, hogy az egyházi iskoláknak – nyilván, hogy világnézeti szempontból megbízhatóbb pedagógusokat kapjanak – gyakrabban kell kompromisszumot kötniük a minőség egyéb faktoraiban, azaz gyakrabban kell képesítés nélküli tanárokat alkalmazniuk. Ugyanennek tudható be az is, hogy az egyházi általános iskolákban előfordul, hogy pedagógiai képzettség nélküli személy vezeti az általános iskolát. A katolikus iskolák gyakrabban vesznek igénybe nyugdíjas pedagógusokat.

Az igazgatók visszaemlékezései alapján elmondható, hogy az ingatlanátadás keretében egyházivá vált iskolák pedagógustársadalmában a világnézeti és felekezeti arculat kevésbé volt markáns, mint a spontán indult iskolákban. A pedagógus-

alkalmazásokkor erősebben mérlegeltek a katolikusok, mint a protestánsok. (A szabadon szervezett protestáns iskolák pedagógusgárdájában kétharmados református többség volt, az ingatlanos protestáns iskolákban a reformátusok 31%-os kisebbségben voltak, ami az evangélikusokkal együtt sem ment 40% fölé. Az egyházak sokkal inkább az általános iskolákat, mint a középiskolákat tudták saját felekezetükhöz tartozó pedagógussal megtölteni.)

Az egyházi iskolák némileg kisebbek, mint az önkormányzatiak, de az egyházi iskolákon belül is van eltérés, elsősorban a katolikusok működtetnek nagyobb iskolákat.

Egyházi gimnáziumok magasabb arányban három területen találhatóak, amelynek három különböző magyarázata van: Győr megyében, amely az ország egyik olyan területe, ahol egyidejűleg magas az egyházias emberek és az iskolázottság aránya, Bács-Kiskunban, ahol a reformátusok többször jelzett erős visszaigénylési hajlandósága a magyarázó faktor, és Pest megyében, ahol Budapest környéki drágább településekre kiköltözött középosztályok által preferált települések kereslete lehet a magyarázat.

Az egyházi gimnáziumok általában megyeszékhelyeken vannak – a történetileg fontosabbnak tartott iskolák ugyanis itt működtek, ezek újjáélesztése volt a meghatározó

Az egyházi gimnáziumok kevesebb szakképző szolgáltatást indítottak, egyrészt, mert közönségük erre nyilván eleve kevésbé számított, másrészt, mert kevésbé kiszolgáltatottak a demográfiai apályból eredő versenynek.

Az idegennyelvű képzésben az egyházi részvétel alacsonyabb, valószínűleg azért, mert az idegen nyelvű képzéshez szükséges pedagógusok piaci pozíciói jobbak, tehát kevésbé mennek el egyházi iskolába – illetve többen hagyták el az „átadott” intézmény tantestületét. (Ebből persze nem következik, hogy a jövőben az egyházak nem tudják nyelvtanításra kihasználni a nagy nyugati kulturkörökhöz kötődő speciális kapcsolataikat a jövőben …)

Az egyházi középiskolák – melyek, mint afféle nemrég alakult intézmények, kisebbek – az osztálylétszámokat, a száz diákra eső pedagógusok számát tekintve előnyösebb helyzetben vannak.

Az egyházi iskolák ambíciójuk szerint tanulmányi értelemben is elitgimnáziumok, nagyobb arányban küldik tanulóikat OKTV-re. Eredményeik azonban nem jobbak, sőt, míg latinból megegyezik eredményességük az országos átlaggal, fizikából némileg, magyarból sokkal gyengébben teljesítettek. Ezen belül főszabályként a katolikus iskolák állnak jobban, egyedül a magyar irodalom – a református egyház ezzel kapcsolatos szimbolikus presztízsrangsorával összhangban – a kivétel.

Az egyházi iskolák a helyi egyházi társadalomhoz és a fenntartóhoz fűződő viszonyuk szerint is megosztottak. Az igazgatók véleménye alapján úgy tűnik, az ingatlanrendezés keretein kívül alakított iskolákra egyfelől markánsabb világnézeti és felekezeti arculat, másfelől az egyházi hatóságtól való nagyobb függetlenség jellemző.

* * *

Összességében megállapítható, hogy az egyházak – az egyházias emberek és az egyházi intézmények – a pártállam első évtizedeiben felhalmozódott - hátránya az elmúlt húsz esztendőben megszűnt. Az azonban, hogy az állam-egyház-oktatás viszony „magyar modellje” – szociológiai és alkotmányos értelemben – milyen lesz, még bizonytalan.

Nagy Péter Tibor

A tanulmány a Lelkiismereti és vallásszabadság az ezredfordulón című OTKA kutatás támogatásával készült.

Adatbázisok:

2001-es saját adatfelvétel egyházi iskolákról.

NPT/1995–2002 1995 óta készülő saját adatbázis iskolai hittan szervezéséről

OI 1993 1993-as OI felvétel a vallásosság és oktatással kapcsolatos kérdések összefüggéseiről

OI 2002/1. 2002-es OI felvétel a pedagógusképző intézmények végzős hallgatóiról , kutatásvezető Lukács Péter

OI 2002/2 2002 tavaszi OI-s felvétel az elsős egyetemisták/főiskolások körében, kutatásvezető Lukács Péter

OM-OI 2001 2001-es OM statisztika alapú saját adatbázis egyházi iskolákról

Tárki alapú 50000 s adatbázis

Tárki. 1992-s, 3000 fős Tárki adatbázis ,

Szakirodalom

Andor Mihály (2002) Diplomás szülők gyerekei. *Educatio*. No. 3.

Andor Mihály-Liskó Ilona (2000) *Iskolaválasztás és mobilitás.* Budapest, Iskolakultúra. (8 és 194.p.)

Biró Zsuzsanna (2002) Tanárok a 2002 /2003-as tanévben *Educatio*. No. 3.

Fedor Tibor (2002) *A volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezéséről* (Kézirat, Budapest,)

Gereben Ferenc-Tomka Miklós (2000) *Vallásosság és nemzettudat*. Budapest , Kerkai Jenő Egyházszociológiai Intézet

Ifjúság 2000 Budapest,,fjúságkutató Intézet, 2001

Jelentés a magyar közoktatásról 1997 Budapest, 1998

Kerettanterv A középfokú nevelés-oktatás kerettanterve I. (gimnázium) – munkaanyag, Budapest, 2000

Kovács András (2000) Vallás és a vallásosság a mai magyar egyetemisták körében in Oktatáspolitika és vallásszabadság. Szerk. Nagy Péter Tibor, Budapest, Új Mandátum

Liskó Ilona (2000) A szakmunkástanulók és a vallás in Oktatáspolitika és vallásszabadság. Szerk. Nagy Péter Tibor, Budapest, Új Mandátum

Majsai Tamás (2000) A soá és a zsidóság a református hittankönyvekben in Oktatáspolitika és vallásszabadság. Szerk. Nagy Péter Tibor, Budapest, Új Mandátum

Majsai Tamás (2000a) Kormányzati egyházellenesség Magyar Narancs. 2000)/27.

Magyarországi egyházak, felekezetek, vallási közösségek 1997-98 I Budapest, ME Hiv.,t 1997

Nagy Mária (2000) Pedagógusok, szakmai szervezetek és világnézeti elkötelezettség a kilencvenes évek magyarországi közoktatásában in Oktatáspolitika és vallásszabadság. Szerk. Nagy Péter Tibor, Budapest, Új Mandátum 2000

Nagy Péter Tibor (2000) Járszalag és aréna Budapest, Új Mandátum 2000

NAT (1994) Művelődési és közoktatási minisztérium Nemzeti alaptanterv tervezet, 1994 december

NAT (1995) Művelődési és közoktatási minisztérium Nemzeti alaptanterv

NAT (1992) Művelődési és közoktatási minisztérium Nemzeti alaptanterv tervezet, 1992

Schanda Balázs (2000) Magyar állami egyházjog, Budapest Szent István Társulat,

Schanda Balázs (2002) Legislation on Church-State Relations in Hungary, Budapest, Ministry of Cultural Heritage,

Stumpf István (1994) Választói magatartás a generációs és vallási törésvonalak mentén. In in: Törésvonalak és értékválasztások..Szerk Balogh István, Budapest, MTA PTI,

Szántó János (2000) Iskolai végzettség és istentisztelet-járási gyakoriság Budapesten in Oktatáspolitika és vallásszabadság. Szerk. Nagy Péter Tibor, Budapest, Új Mandátum

Szigeti Jenő - Szemerszki Mariann - Drahos Péter (1992) *Egyházi iskolák indítása Magyarországon.* Kutatás közben, OI,

Tamás Pál (1997) Egyházi mozgásterek a társadalomban in A egyház mozgástereiről. Budapest Vigilia kiadó, szerk Horányi Özséb

Tomka Miklós (1996) A vallásszociológia új útjai. In Replika 21/22, Május

Tomka Miklós (1992) Vallás és iskola Educatio, No. 1

Tomka Miklós (1991) Magyar katolicizmus, 1991 Budapest, OLI KTA, 1991

Történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára, 7. 8. kötet Budapest 1995, 1996 szerkesztette Szabolcs Ottó